

मानवका लागि मानवअधिकार

मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संघेतना द्वैमासिक पूर्णाङ्क १०१, चैत २०७८

पाइलाई थाहा छ ?
भोकमरी प्रायः
मानवीय कारणले
सिर्जित हुन्छ

भोकमरी र दारिद्र्यका साथै मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

मानवीय कारणले सिर्जित हुन्छ

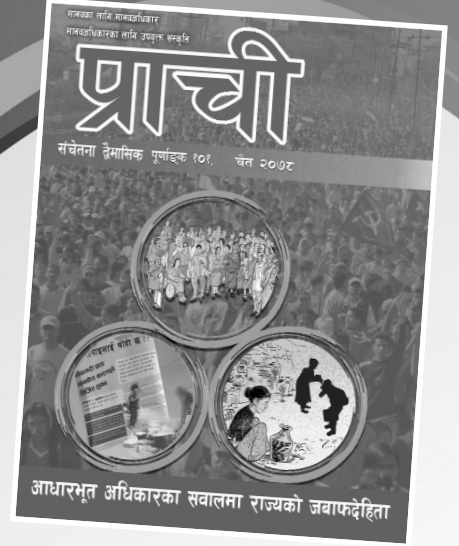
आधारभूत अधिकारका सवालमा राज्यको जबाफदेहिता

मानवका लागि मानव अधिकार
मानव अधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक

वर्ष २५ पूर्णाङ्क १०१ चैत २०७८

संस्थापक
सुशील-प्रकाश

सल्लाहकार
सुबोधराज प्याकुरेल
डा. इन्दिरा श्रेष्ठ
विजयराम गौतम

सम्पादक
श्रीराम बजगाईं

व्यवस्थापक
शैलेश शर्मा

मुद्रक
ड्रिम ग्राफिक्स
धापासी, काठमाडौं

- ▶ श्रीलङ्का टापुवासीको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार/पुण्यप्रसाद अधिकारी ५
- ▶ दलित समुदायमाथि बढ्दो विभेद/ राजु पासवान ८
- ▶ चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत उपयोगमा स्थानीय समुदाय र सरकारको अन्तरविरोध/गणेश भण्डारी, दीपेन्द्र अधिकारी १६
- ▶ पोखराको पर्यटन क्षेत्रमा कोभिड-१९ को प्रभाव/नुपुर गुप्ता, सुशान घिमिरे २२
- ▶ बर्दिया जिल्लाका वेपत्ता नागरिक र मानव अधिकार/मानवहादुर चौधरी २८
- ▶ मानव अधिकारको दृष्टिमा राउटे समुदाय/मिना बुढाथोकी ३२
- ▶ वादी समुदाय : बालबालिकाका अधिकारको सवाल/कृष्णबहादुर विक ३९
- ▶ कथा/देवराज पौडेल ४४
- ▶ कविता/रमेशप्रसाद तिमल्सिना ४५
- ▶ अन्तर्वार्ता : सामन्ती चिन्तनले मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रवर्धनमा बाधा पुऱ्याउँछ/सुबोधराज प्याकुरेल ४६

नियमित स्तम्भ

- ▶ यथावत २
- ▶ सम्पादकीय ३
- ▶ इतिहासको पानाबाट ४

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

नागार्जुन नपा-१०, स्यूचाटार, पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं

टेलिफोन : ०१-५२९८७७०, फ्याक्स : ०१-५२९८२५१

इमेल : prachi@insec.org.np, वेबसाइट : www.inse.org.np; www.inseonline.org

नेपालको संविधानले महिलामाथि हुने सबै प्रकारको भेदभाव अन्त्य गर्दै समानुपातिक, समावेशी एवं समतामूलक समाज निर्माण गर्ने संकल्प गरेको छ । संविधानले महिलाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरी महिलाहरूलाई भेदभावविना समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व, प्रजननसम्बन्धी हक, पैतृक सम्पत्तिलगायत सबै विषयमा समान हक, अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ ।

शेरबहादुर देउवा

प्रधानमन्त्री

<https://www.nayapatrikadaily.com>

समाजवाद भनेको दुःखी, गरिव सबैले अवसरमा समानता पाउने प्रणाली हो। स्वास्थ्य बिमा निःशुल्क गर्ने तयारीमा छौं । ज्येष्ठ नागरिकको उपचार निःशुल्क गरेका छौं। गरिवीको रेखामुनि रहेका मानिसलाई परिचयपत्रका आधारमा निःशुल्क उपचारको व्यवस्था गरेका छौं। सरकारी अस्पतालमा कडा र दीर्घ खालका रोगको उपचार निःशुल्क गरिरहेका छौं। निःशुल्क गर्न नसकिएको बिरामीलाई आर्थिक सहयोग गरिरहेका छौं

विरोध खतिवडा

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्री

<https://pahilopost.com>

स्थानीय तहसम्म मानव अधिकारबारे सचेतना जगाउने र मानव अधिकार रक्षकहरूको सम्मेलन गर्ने उल्लेख गर्दै कारागार र प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भएका घटनाले राज्यलाई थप जबाफदेही बनाउन सबैको सहकार्य आवश्यक छ ।

तपबहादुर मगर

अध्यक्ष, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

<https://inseconline.org>

लोकतन्त्रको प्राण आवधिक निर्वाचन र आधारस्तम्भ स्थानीय तह रहेकाले यो निर्वाचनलाई व्यवस्थित बनाउन सकियो भने हामीले प्राप्त गरेको सबै राजनीतिक उपलब्धिलाई आर्थिक, सामाजिक र समृद्धिका उपलब्धिमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ ।

दिनेशकुमार थपलिया

प्रमुख निर्वाचन आयुक्त

<https://gorkhapatraonline.com>

कार्टून

सामार : <https://baahrakhari.com>

प्रिय पाठक !

तपाईंलाई प्राचीको यो अङ्क कस्तो लाग्यो ?
प्राचीमा कस्ता सामग्री आऊन् भन्ने तपाईंको अपेक्षा छ ?

कृपया प्रतिक्रिया लेख्न नभुल्नु होला।

email : prachi@insec.org.np

सम्पादक

आधारभूत अधिकारका सवालमा राज्यको जबाफदेहिता

नेपालको संविधानले सामाजिक न्यायका लागि आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक रूपमा पछाडि पारिएका समुदायलाई संरक्षण गर्नुपर्ने नीति लिएको छ। आमरूपले विपन्न, लोपोन्मुख तथा विभेदको चक्रमा परेका समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकाश राज्यको दायित्व भित्र पर्दछ। नागरिकको जीविका र सामाजिक सुरक्षाका सरोकारहरूको विवेचना गर्ने र त्यसको सुनिश्चितताका लागि पहल गर्ने जिम्मेवारी राज्यको हो।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारका साथै आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू विशेषतः समानता, अविभेद, आत्मसम्मान, पहिचान, पहुँच र आधारभूत अधिकारका सवालमा राज्यको जबाफदेहिता खोजिन्छ। मानव अधिकारका सिद्धान्तहरूलाई राष्ट्रिय योजना तथा कार्यक्रमहरूमा फर्त मूलप्रवाहिकरण गर्ने र कार्यान्वयनमा लैजानु अत्यन्त जरुरी छ।

प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, समानताको हक, कानुनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, शारीरिक अवस्थाका आधारमा भेदभाव गरिने छैन भन्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ। आधारभूत समुदाय र विपन्नतामा बाँचेकाहरूका लागि सुरक्षा र अधिकार सुनिश्चित गर्ने/गराउने भनी संविधानमा उल्लिखित व्यवस्था पालना गराउन राज्यको तर्फबाट गर्नुगर्ने काममा भएका कमीकमजोरी सुधार्ने पर्छ।

सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा हिंसाजन्य कार्य, विभेद वा शोषण गरिनु गैरकानुनी र सभ्य समाजको नैतिक मूल्यविरुद्धको कर्म हो। यस प्रकृतिका घटनालाई मानवीय अपराधको रूपमा स्वीकार गरी असमान शक्ति सन्तुलन, उत्पादन र वितरण प्रणालीमाथिको पहुँच र नियन्त्रण तथा कानुनको कमजोर कार्यान्वयन अवस्थामा बदलाव ल्याउनु पर्ने टड्कारो आवश्यकता बनेको छ।

तीनै तहको निर्वाचन भई देशमा बहुमत प्राप्त सरकार गठन भएको थियो। संयुक्त घोषणापत्रमा फर्त जनमतको आह्वान गरेर संसदमा बहुमत हासिल गरेको राजनीतिक दलको अन्तरिक खिचातानी र त्यस घोषणापत्रप्रतिको प्रतिबद्धता सोही दलको नेतृत्वद्वारा खण्डित गरिएकाले जनताको आशा भरोसामाथि प्रहार भयो। स्थायित्वतर्फ मोडिएको राजनीति पुनः दिशा परिवर्तन गरी अस्थिरतातर्फ अगाडि बढ्यो। यो समाज र समाज विकासका लागि निकै चिन्ताको विषय बनेको छ।

संविधानसभामा फर्त घोषित परिवर्तन संस्थागत भएको भएपनि स्थापित प्रणालीको स्थायित्वका लागि प्रदेश र स्थानीय तहले नागरिकका सरोकार र समस्यालाई सम्बोधन गर्न यथेष्ट पहलकदमी लिनु पर्ने देखिन्छ। कोभिड-१९ को महामारी पश्चातको समयमा जनजीवनमा थुप्रै प्रकारका चुनौतीहरू थपिएका छन्। राज्यले निभाउनु पर्ने दायित्व बढेको छ। सामाजिक अन्तरक्रिया घटेको छ। यस्तो कठिनाई महसुस गरी हामीले यो अड्कमा प्रदेशगत रूपमा प्रमुख सरोकारको विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छौं।

भौतिक उपस्थितिमा अध्ययन अध्यापन हुन नसक्ने भएपश्चात विकल्पको रूपमा स्वीकार गरिएको भर्चुअल माध्यमबाट पठनपाठन गराउने प्रक्रियामा राज्यको प्रभाव कमजोर भएकाले धेरै विद्यार्थी सो पहुँचबाट बाहिर रहेको तथ्यले प्रविधिको पहुँचमा असमानताको चित्र छर्लङ्ग बनाएको छ। सरकारले जोखिममा परेको वर्ग तथा समुदायको उत्थानका लागि प्रभावकारी कार्यक्रम ल्याउनु आजको आवश्यकता बनेको छ।

नागरिक अधिकारको रक्षा, विकास र सुनिश्चितताका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरूका लागि प्रदेश सरकारहरूले संवैधानिक उत्तरदायित्व बहन गर्नुपर्छ। प्रदेश सरकारहरूले आवश्यकताका आधारमा कानुन बनाउन वा संशोधन गर्न व्यवस्थापिकामा सिफारिस गर्ने र विद्यमान कानुनहरूको पूर्ण कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नु आजको आवश्यकता हो।

संवैधानिक प्रबन्ध बमोजिम प्रदेश सरकारहरूले प्रदेशसभाबाट आफ्ना आवश्यकताका कानुन पारित गरेका छन्। प्रदेशगत रूपमा देखिएका प्रमुख सरोकारहरूको विश्लेषण गर्दा, भूमिहीन तथा आवासको अधिकारबाट वञ्चित नागरिकको व्यवस्थापन, जातीय छुवाछुत र विभेदको अन्त्य, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष र सर्वसाधारणको द्वन्द्व निरुपण, कोभिड-१९ को महामारी पश्चात श्रमिकहरूले भोगेका समस्याबाट मुक्तिका लागि संरक्षणका कार्यक्रममा प्रदेश तहका सरकारले ठोस पहलकदमी गर्न ढिला भइसकेको छ।

स्थानीय समुदायको जीविका र लोपोन्मुख समुदायको संरक्षणका लागि प्रदेश तहमा नीति निर्माण गरी त्यसको कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ। जातीय विभेद र छुवाछुतमा राज्यले शुन्य सहनशीलताको नीति र कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायमा जातीय विभेद संवेदनशील प्रतिकार्य संरचना निर्माण गर्न प्रदेश सरकारको पहलकदमीका लागि नागरिक तहबाट जनवकालत गर्नु पर्दछ।

द्वन्द्वबाट शान्तितर्फको यात्राको दिगोपन द्वन्द्व पश्चात निर्माण भएका संरचनाले जनताका आधारभूत सरोकार सम्बोधन गर्नेतर्फ गरिएका पहलकदमी र परिणामसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहन्छन्। प्रदेश सरकार तथा संसदमा फर्त जनताका आधारभूत आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक सरोकार सम्बोधनका लागि जनसरोकारको वकालत गर्ने प्रयासले सामाजिक न्याय र मानव अधिकारको प्रत्याभूतिमा योगदान गर्ने अपेक्षा गरेका छौं।

महिला हिंसा : आफ्नै भविष्य विरुद्धको अपराध

सन् २०१० लाई महिला हिंसा विरुद्धको वर्षका रूपमा मनाउने तयारी नेपाल सरकारले गरेको छ। असल योजना बनाउने तर पुरातन शैली र संस्कृतिमा गाँजिएको प्रशासनतन्त्रको भरपर्नु पर्ने हुँदा कहिले पनि श्रृजनात्मक ढङ्गले कामहरू पूरा नहुने समस्याले हामी पीडित छौं। परिवारमा आमाले समेत छोरापछि आफूलाई राख्ने हीनताग्रस्त संस्कारले हामीलाई थिचेको छ। परिवर्तन नभएको होइन, चेतना नबढेको पनि होइन तर द्रुतगामी आजको युगको गतिलाई पक्रन सक्ने गरी सामाजिक चेतनाको उभार आएन। यतिका जनता परिचालन गर्न सक्ने पार्टीहरूको एजेण्डामा सामाजिक विभेद, लैङ्गिक विभेद आदि विषय पनि परिदिएको भए हाम्रो परिवर्तनको गति तीब्र हुन सक्ने थियो।

घरेलु हिंसा नियन्त्रण ऐन बनेको यतिका समय बितिसक्यो तर त्यसको नियमावली बनेको छैन। जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने यस्तो ज्वलन्त विषयमा संसदले गम्भीर ध्यान आकर्षण गराउन सक्थ्यो। 'कुखुरा पहिले कि अण्डा' भनेजस्तो विवादमा अल्झिएर संसद बहिष्कार गर्न तम्सनेहरूको नजरमा यस्ता विषय कहिले पर्लान कुन्नी ? बाल मृत्युदर र प्रजनन स्वास्थ्यजस्ता विषयमा हाम्रो प्रगति राम्रो मानिन्छ। २००६ सम्ममा मातृ तथा शिशु मृत्युदर आधा घटेको भनिन्छ। भण्डै ६० प्रतिशत जनता गरीबीको रेखामुनि बाँच्न बाध्य छन्। भ्रष्टाचारको लागि जीवनजल र रुघाखोकी जस्ता सामान्य रोगको उपचार

सुबोधराज प्याकुरेल

गर्न पनि टाढा टाढासम्म पैदल जानुपर्ने र आफैँ खर्च व्यहोर्नुपर्ने अवस्था छ। परिवारको अन्तिम सदस्यले यस्तो कठिन परिस्थितिमा कति कहालीलाग्दो समस्या भेल्लु परिरहेको होला ?

नारीको सम्मान गरिएको ठाउँमा देउता रमाएर बस्छन् भनिन्छ। 'प्रवचन र धार्मिक अनुष्ठानमा यस्तै भनिन्छ। तर, यो एक्काइसौँ शताब्दीमा घरघरै रेडियोले विभेदका विरुद्ध यस्तरी फुकेको फुकै गर्दा पनि दाइजो नल्याएको भनेर, छोरा पाइन भनेर, बोक्सीको शङ्का गरेर महिलामाथि अत्याचार भइरहन्छ। शहरमा बस्ने, महँगो फेसन गर्नेदेखि गरीब, निरक्षर परिवारसम्म एक वा अर्को प्रकारको महिला हिंसाको रूप देख्न पाइन्छ। बुहारीविरुद्ध गरिने हिंसामा परिवारकै महिला सदस्यको सहभागिता देख्दा भन्नु अत्यास लाग्छ। अरु सबैको भाग पुगेपछि मात्र आफ्नो पालो पर्खने महिलाहरूको नियति सच्याउनै पर्छ। असल सन्तान चाहनेले असल आमा नभई असल सन्तान असम्भव छ भन्ने कुरा कस्तो नबुझेको होला। बोलीमा, व्यवहारमा, संस्कारमा हरतिर महिलाप्रति हिंसा लु व्यवहार छ। अपरिचितले पनि कुनै महिलासँग अशिष्ट व्यवहार गर्ने दुस्साहस गर्न बेर लगाउँदैन।

सञ्चार माध्यमले पनि त्यस्ता घटना प्रकाशित गर्दा केवल घटनाको जानकारी पस्किने हिसाबले प्रस्तुत गरिदिन्छन्। त्यसको विरुद्धको प्रतिक्रियाको रूपमा प्रकाशित गरिन्छ। संसद, संविधानसभामा पनि महिलासँग

सम्बन्धित विषय महिलाहरूले नै उठाइरहेका छन्। केही महिला आफूले मात्र विषय उठाएकोमा दङ्ग छन्। केही पुरुषप्रति नकारात्मक र आक्रामक छन्। यस्तो परिस्थितिले गर्दा महिलालाई हेप्ने संस्कार र प्रवृत्तिलाई नै बल पुग्छ। महिलाको शक्ति र पहुँच कमजोर पार्न चाहनेहरूले महिलालाई न्यायका लागि साथ दिनेहरूबाट टाढा राख्न नै चाहेका हुन्।

नारी वा पुरुष दुवै एक परिवारका सङ्गी भएकाले पारिवारिक विकासका लागि दुवैको क्षमता विकासमा बराबरी हुनैपर्छ। एक आपसमा सम्वाद, व्यवहार र सहयोग हुनैपर्छ। यस्तो सामूहिक यात्रामा दुवैबीच कसरी एउटा ठूलो र अर्को सानो हुन सक्छ ? अवसरको छनौटमा सहमति हुन सक्छ तर दवावको ठाउँ पटकै हुनुहुन्छ। हिंसा विरुद्धको वर्ष मनाइरहँदा सबैमा चेतना रहोस् कुटपिट गर्नु मात्र होइन हेप्नु पनि हिंसा हो। हेपिएकी आमाबाट स्याहार गरिएका सन्तानमा आत्मविश्वास र जाँगर हुँदैन। हेपाइमा परेर हुर्किएका बालबालिकाले अभिभावकलाई माया गर्ने सम्भावना कम हुन्छ। बुढेसकालमा पछुताउनु अघि बेलैमा सचेत बर्ना।

हिंसा त्यो पनि नारी विरुद्धको हिंसा सम्पूर्ण श्रृजना र आफ्नै भविष्य विरुद्धको अपराध हो।

साभार : प्राची संचेतना

द्वैमासिक (वर्ष १७, पूर्णाङ्क ७१, जेठ २०६७)

श्रीलङ्का टापुवासीको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

वि.स.२०११ साल वैशाख १२ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री मात्रिकाप्रसाद कोइरालाको पालामा नेपालका तर्फबाट तत्कालीन योजना, विकास तथा भूमिसुधार मन्त्री जनरल महावीर शमशेर जबरा र भारतका तर्फबाट योजनामन्त्री गुजरीलाल नन्दाको कोशी सम्मौतामा हस्ताक्षर गरेका थिए। कोशी नदीले वि.स.२०१५ सालदेखि उदयपुरको पहाडी फेदीको भूभाग छोडेर कटान गर्दै पूर्वतर्फ बढेपछि ८ हजार ६ सय विगाहा जमिनमा बसोबास गर्दै आएका साविकका सनुसरीको प्रकाशपुर गाउँ विकास समिति-४ र ५ नम्बर वडाका स्थानीय प्रभावित हुन थाले। कोशी सम्मौता वि.स.२०११ सालदेखि कार्यान्वयनमा आए पनि सम्मौतामा गरिएको वाचाहरू भारत सरकारले पूरा नगर्दा हाल बराहक्षेत्र नगरपालिका-६ र ९ का स्थानीय (श्रीलङ्का टापुवासी) शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा लगायत आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारबाट वञ्चित हुन थाले।

पुण्यप्रसाद अधिकारी

पृष्ठभूमि

सुनसरी र उदयपुरको सीमानामा रहेको श्रीलङ्का टापुवासीको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विविध कारणले खुम्चिएको छ। सप्तकोशी नदीले वि.सं.२०२० सालदेखि मूल भङ्गालो छोडेपछि बराहक्षेत्र नगरपालिकाका वडा नं.६ र ९ मा विभाजित श्रीलङ्का टापु सप्तकोशी नदीको पूर्वी र पश्चिमी भङ्गालोको विचमा अवस्थित छ। सप्तकोशी पूर्वी तटबन्ध प्रकाशपुरबाट कोशीको मुख्य भङ्गालो पार गरेर करिब तीन किलोमिटर पश्चिममा पर्दछ, श्रीलङ्का टापु। आँखाले देखिने क्षितिज भन्दा निकै टाढासम्म फैलिएको श्रीलङ्का टापुका स्थानीयको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार भने राज्यको सम्बोधन भन्दा निकै टाढा छ। भण्डै १२ हजार भन्दा बढी नागरिक बसोबास गरिरहेको श्रीलङ्का टापुका स्थानीयले राज्यको उपस्थिति महसुस गर्न पाएका छैनन्।

बराहक्षेत्र नगरपालिका वडा-६ र ९ को आधाजसो भाग अवस्थित श्रीलङ्का टापु राज्यको पुन संरचनापछि एउटा फरक भौगोलिक अवस्थितिमा छ। यो भूभागलाई बराहक्षेत्र नगरपालिका-६ र ९ मा विभाजन गरिएपछि त्यहाँका नागरिकले राज्यबाट पाउने आधारभूत सुविधाका लागि बराहक्षेत्र

नगरपालिका कार्यालयसम्म पुग्न ढुङ्गाबाट घण्टौं लगाएर यात्रा गर्नुपर्छ। राज्यबाट नागरिकले प्राप्त गर्ने शिक्षा, खाद्य, आवास, स्वच्छ पानी, सरसफाइ, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षाजस्ता आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका सवालमा यहाँ बसोबास गरिरहेका नागरिकको अवस्था निकै पृथक छ। आत्मनिर्णयको अधिकार, समानताको अधिकार, महिला र पुरुषबीचको समानताको अधिकार, काम गर्ने अधिकार, कामको समयमा न्यायिक र सुविधाजनक वातावरण उपभोग गर्न पाउने अधिकार, सामाजिक बीमासहित सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, जीवनयापन, भोजन, लत्ताकपडा तथा आवास, भोकबाट मुक्त हुने प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार, यथासम्भव उच्चस्तरको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको अधिकार, शिक्षाको अधिकार, सांस्कृतिक जीवनको अधिकारलाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको दृष्टिकोणबाट श्रीलङ्का टापुवासीले राज्यको प्रत्याभूत गर्न पाएका छन् वा छैनन् भन्ने विषयमा यो आलेख केन्द्रित छ।

प्रदेश १ र २ को बीचमा पर्ने देशको सबै भन्दा ठूलो सप्तकोशी नदीको किनार र देशको सबै भन्दा सानो आरक्ष, कोशी-टप्पु वन्यजन्तु आरक्षको मध्यवर्ती

क्षेत्रमा पर्ने श्रीलङ्का टापुलाई दुर्गम क्षेत्र मानिन्छ। वि.सं. २०३२ सालमा स्थापना गरिएको कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षलाई सन् १९८७ मा रामसार सूचीमा सूचीकृत गरेपछि सरकारले यो क्षेत्रलाई मध्यवर्ती क्षेत्रका रूपमा अधि सारेको छ। भौगोलिक हिसाबमा १७५ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षसँग जोडिएको श्रीलङ्का टापुका स्थानीयले मध्यवर्ती क्षेत्रबाट सुविधा भन्दा सास्ती पाएका छन्।

अध्ययनको उद्देश्य

- ▶ श्रीलङ्का टापुको स्थानीय नागरिकको समस्या पहिचान गर्नु,
- ▶ श्रीलङ्का टापु र मध्यवर्ती क्षेत्रको विवाद र प्रतिवद्धताहरूको कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण गर्नु र
- ▶ श्रीलङ्का टापुको वर्तमान समस्याहरू पहिचान गरी तिनको समाधानका लागि स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारलाई सुझाव पेश गर्नु।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कबाट प्राप्त स्रोतहरूको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतमा कोशी नदी कटान भएको वि.स. २०२० सालदेखि

हालसम्मको श्रीलङ्का टापुको अवस्था अध्ययन, विश्लेषण गर्नका लागि सुनसरी र उदयपुर जिल्लाको सीमा क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका स्थानीय, विभिन्न सङ्घसंस्थाहरू, सरकारी निकाय, शिक्षक र स्वास्थ्य संस्थाका कर्मचारी, जनप्रतिनिधिहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, एवम् गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरूसँग अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, विज्ञसँगको अन्तर्वार्ता र जनसाधारणको राय पनि बुझिएको छ। द्वितीय श्रोतका तथ्याङ्कमा श्रीलङ्का टापु र मध्यवर्ती क्षेत्रको विवाद र प्रतिवद्धता बारेका लेख, विभिन्न दस्तावेजहरू, अनलाइन मिडिया, अध्ययन प्रतिवेदनहरू, देशका ऐन कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू अध्ययन सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा सरोकारवालाहरूसँग तथा सरोकारवाला पक्षसँग संवाद, छलफल, अन्तर्वार्ता, रूजु सूची र बराहक्षेत्र नगरपालिकाले प्रकाशन गरेको नगर वस्तुगत विवरणलाई अध्ययन गरी श्रीलङ्का टापुका स्थानीय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र अवस्था विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययनको सीमा

- ▶ श्रीलङ्का टापु उदयपुर र सुनसरी जिल्लाको बसोबास क्षेत्र भए पनि प्रस्तुत अध्ययनमा सुनसरीको भूभागलाई मात्र समेटिएको छ।
- ▶ श्रीलङ्का टापु र मध्यवर्ती क्षेत्रको घोषणापछि राज्यले गरेका प्रतिवद्धता र त्यसको कार्यान्वयन पक्षमा अध्ययन केन्द्रित छ।
- ▶ श्रीलङ्का टापुका स्थानीयको शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षालगायत आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार प्रत्याभूत भए नभएको विषयमामात्र अध्ययन केन्द्रित छ।

अध्ययनको महत्व

बराहक्षेत्र नगरपालिका-६ र ९ को आधाजसो भूभाग श्रीलङ्का टापुमा समेटिएको छ। मधेसको आदिवासी चन्द्रवंशीलगायत विभिन्न जनजाति एवम्

जातीय समुदायमा मधेसी समुदायका मेहता, यादव र साह, पहाडी समुदायका क्षेत्री, बाहुन, मगर राई र लिम्बूको पनि बसोबास यस क्षेत्रमा रहेको छ। बस्तीभन्दा पश्चिमतर्फ उदयपुरको बेलका नगरपालिकाले घेराबारा गरेको छ। कोशी नदीबाट घेरिएको बस्ती सरकार भन्दा निकै टाढा छ। टापुका मतदाता चुनावका बेलामा भोट हाल्न कोशी पूर्वको बराहक्षेत्र आउँछन्। श्रीलङ्का टापुका स्थानीयहरू बहारक्षेत्र नगरपालिकाले आफ्नो नागरिक जस्तो व्यवहार नगरेको गुनासो गर्दछन्। श्रीलङ्का टापुका स्थानीयलाई असज हुने गरी ६ र ९ नम्बर वडा कार्यालय कोशी नदी वारी राखिएको कारणले श्रीलङ्का टापुका स्थानीयले व्यक्तिगत घटना दर्ताका लागि दिनभर ढुङ्गा खियाउनुपर्ने वा उदयपुरको बेलका नगरपालिका घुमेर वडा कार्यालय पुग्नुपर्ने बाध्यता छ।

सरकारले श्रीलङ्का टापुवासीका लागि विकासका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने, नागरिकले राज्यबाट पाउने न्यूनतम आधारभूत अधिकार सहज र सुलभ ढङ्गले पाउनुपर्ने, राज्यले नागरिकलाई संरक्षण गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गरी मानव अधिकारको प्रत्याभूति दिलाउन समस्याहरू पहिचान गरी ती समस्या समाधानका लागि सुझाव उपलब्ध गराउन यो अध्ययनको महत्व छ। श्रीलङ्का टापुका वर्तमान समस्या उजागर गर्न र सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारको ध्यानकर्षण गराउन पनि अध्ययनको महत्व रहनेछ।

समस्या

- ▶ श्रीलङ्का टापु सप्तकोशी नदीको किनारमा रहेको र वडा कार्यालयहरू सप्तकोशी नदी पारी रहेकाले स्थानीयलाई सरकारी सेवा लिनका लागि आवतजावतमा कठिनाइ।
- ▶ वर्षाको समयमा ढुङ्गा खियाएर कोशी नदी पार गर्नु पर्ने अवस्थामा रहेकाले जीउज्यान समेत जोखिममा पर्ने गरेको।
- ▶ कोशी टप्पु वन्यजन्तु क्षेत्रमा जङ्गली जनावरबाट स्थानीयले लगाएको बालीनाली असुरक्षित हुनु र त्यसको संरक्षणका लागि स्थानीय सरकारले ठोस कार्य नगर्दा खाद्य अधिकार

खुम्चिएको छ।

- ▶ आवश्यक न्यूनतम भौतिक पूर्वाधार बिनाको अस्थायी स्वास्थ्य चौकी भएकाले नागरिकको आधारभूत स्वास्थ्य अधिकार सम्बोधन हुन सकेको छैन।
- ▶ अधिकांश ज्येष्ठ नागरिकहरूको नागरिकता नभएकाले सामाजिक सुरक्षा भत्ताबाट वञ्चित भएको।
- ▶ खानेपानी लगायत आधारभूत आवश्यकताका स्रोतहरूको अभाव।
- ▶ श्रीलङ्का टापु क्षेत्रमा स्थानीय सरकारको उपस्थिति र सुरक्षा निकाय नहुँदा नागरिकले सरकारको प्रत्याभूत गर्न नपाउनु।

समस्या र त्यसको प्रभाव

वि.स.२०११ साल वैशाख १२ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री मात्रिकाप्रसाद कोइरालाको पालामा नेपालका तर्फबाट तत्कालीन योजना, विकास तथा भूमिसुधार मन्त्री जनरल महावीर शमशेर जबरा र भारतका तर्फबाट योजनामन्त्री गुजरीलाल नन्दले कोशी सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेका थिए। कोशी नदीले वि.स.२०१९ सालदेखि उदयपुरको पहाडी फेदीको भूभाग छोडेर कटान गर्दै पूर्वतर्फ बढेपछि ८ हजार ६ सय विगाहा जमिनमा बसोबास गर्दै आएका साविकका सुनसरीको प्रकाशपुर गाउँ विकास समिति-४ र ५ नम्बर वडाका स्थानीय प्रभावित हुन थाले। कोशी सम्झौता वि.स.२०११ सालदेखि कार्यान्वयनमा आए पनि सम्झौतामा गरिएको बाचाहरू भारत सरकारले पूरा नगर्दा हाल बराहक्षेत्र नगरपालिका-६ र ९ का स्थानीय (श्रीलङ्का टापुवासी) शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा लगायतआर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारबाट वञ्चित हुन थाले।

भारतले कोशी सम्झौताका क्रममा कोशी व्यारेज भन्दा उत्तर तर्फको तीन किलोमिटर क्षेत्रसम्म र दक्षिणतर्फको तीन किलोमिटर क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका नागरिकको आधारभूत अधिकार सम्बोधन गर्ने सम्झौता गरे पनि सोको कार्यान्वयन भएन। कोशी नदीमा पानीमा बहाव बढ्दै गएपछि वि.स.२०४० सालमा तत्कालीन

सरकारले प्रकाशपुर गाविसका प्रधानपञ्च पदम खड्काको अगुवाइमा त्यहाँ बसोवास गरिरहेका ५ हजार परिवारलाई मोरङको कानेपोखरी (हाल कानेपोखरी गाउँपालिका) र भापाको जलथल (हाल हल्दीबारी गाउँपालिका) क्षेत्रमा सट्टाभर्ना जमिन उपलब्ध गराएर हाल श्रीलङ्का टापुमा बसोवास गरिरहेकाहरूलाई स्थानान्तरणको प्रयास गरे पनि त्यो कार्यान्वयन भएन।

तिरो नम्बरी जग्गाको, क्षेत्र मध्यवर्ती

जम्मा १ सय ७५ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको कोशी टापु वन्यजन्तु आरक्षलाई सरकारले वि.स.२०६१ मा मध्यवर्ती क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गर्‍यो। मध्यवर्ती क्षेत्र (बफर जोन) ले स्थानीयलाई नियमित रूपमा वन पैदावार उपभोग गर्न पाउने सहूलियत प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्ष वरिपरिको तोकिएको क्षेत्र जनाउँछ। यस्तो क्षेत्रमा बारम्बार वन्यजन्तु ओहोरदोहोर गरिरहने हुँदा त्यहाँको भू-उपयोग वन्यजन्तुमैत्री हुनुपर्ने मान्यता छ। जुन नेपालमा वि.सं. २०४९ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ लाई संशोधन गरेपछि मात्र सुरुआत भयो। मध्यवर्ती क्षेत्रको भू-उपयोग वन क्षेत्रवाहेक खेतिपाती र बसोवासमा भएको छ। यस्तो क्षेत्रको व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ ले सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षले आर्जन गरेको ३० देखि ५० प्रतिशतसम्म आम्दानी खर्च गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। तर कोशी टापु वन्यजन्तु आरक्षको मध्यवर्ती क्षेत्रमा समेटिएको नम्बरी जग्गाको तिरो श्रीलङ्का टापुवासीले वि.स.२०४० सालदेखि हालसम्म निरन्तर तिरिरहेको भए पनि उनीहरूले मध्यवर्तीक्षेत्रबाट पाउनुपर्ने ३० देखि ५० प्रतिशतको आम्दानी पाउन सकेका छैनन्। वि.स.२०४० सालदेखि आफ्नो नम्बरी जग्गामा कोशी नदी बगे पनि जग्गा धनीले अहिले पनि तिरो तिरिरहेको स्थानीय प्रकाश चन्द्रवंशीको भनाइ छ। नम्बरी जग्गामा वि.स.२०४० साल देखि कोशी नदी बगेपछि तत्कालीन समयमा सट्टा भर्ना जमिन दिने र

त्यसका लागि तिरो तिरेको प्रमाण हुनुपर्ने सरकारले नियम लगाए पनि हालसम्म सट्टाभर्ना जमिन नपाएको तर तिरो भने तिरिरहेको विनोद मण्डलको भनाइ छ। सट्टाभर्नाको आशामा कोशी बगिरहेको नम्बरी जग्गाको तिरी रहनेहरूमा जवाहरलाल साह, रामलाल यादव, विष्णु उराउ, ज्योति चन्द्रवंशीलगायत अधिकांश टापुवासी छन्।

संविधान र आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

नेपालको संविधानमा सभ्य समाजले स्वीकार गरेका मानव अधिकारहरूलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ। संविधानको भाग ३ मा धारा १६ देखि धारा ४७ सम्म मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरिएको छ। संविधानमा प्रत्याभूत गरिएका मौलिक हकहरू मध्ये आर्थिक सामाजिक प्रकृतिका मौलिक हकहरूलाई थप व्यापक बनाइएको छ। आर्थिक सामाजिक प्रकृतिका मौलिक हकहरूमा धारा १८ मा समानताको हक, धारा २५ मा सम्पत्तिको हक, धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हक, धारा ३३ मा रोजगारीको हक, धारा ३५ मा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, धारा ३६ मा खाद्यसम्बन्धी हक, धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हकलाई व्यवस्था गरिएको छ।

अध्ययनको निष्कर्ष

- सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारले संविधान प्रदत्त मौलिक हकको प्रत्याभूत गराउन सकेको पाइएन।
- स्थानीयको आधारभूत अधिकार शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्यान्न र आवासको अधिकारलाई राज्यले सम्बोधन गर्न सकेको देखिएन।

सुझावहरू

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले मौलिक हकको कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्ने।
- श्रीलङ्का टापुका स्थानीयको शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य र आवास अधिकारको सवाललाई तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने।

- कोशी सम्झौतामा भएका व्यवस्थाहरू पुनरावलोकन गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन नेपाल सरकारले भारत सरकार समक्ष कूटनीतिक पहल गर्नुपर्ने।
- दीर्घकालिन एवम् दिगो समाधानका निम्ति राज्यले पुनः नीति र योजना ल्याउनु पर्ने।
- संविधानको मौलिक हक, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र नेपाल पक्ष राष्ट्र भएर गरिएका सन्धि अभिसन्धि अनुरूप वञ्चितकरणमा परेका श्रीलङ्का टापुवासीका समस्या दीर्घकालीन रूपमा समाधान गर्न राज्यलाई दबाव सिर्जना गर्नु पर्ने।
- श्रीलङ्का टापुवासीलाई राज्यको मूल प्रवाहीकरणमा ल्याउनका निम्ति राज्यले बजेट, सामाजिक सुरक्षा, सकारात्मक विभेद जस्ता नीतिगत व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने।

अध्ययनको सन्दर्भ सामग्री

१. मानव अधिकार नौ ठूला महासन्धि (चौथो संस्करण २०७६ पुस, इन्सेक)
२. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको ऐच्छिक प्रलेख अनुमोदन वकालत/प्रशिक्षण स्रोत पुस्तिका (पहिलो संस्करण २०६९ असोज, मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च (फोरिड))
३. बराह क्षेत्र, नगर वस्तुगत विवरण, २०७५ बराहक्षेत्र नगरपालिका
४. हिमाल खबर पत्रिका (२०७८ वैशाख)
५. नेपाल कानून पत्रिका (वि.सं.२०६५ असार २५)
६. गोरखापत्र (गोरखापत्र अनलाइन २०७६ भदौ १९)
७. नेपालको संविधान (२०७२)

दलित समुदायमाथि बढ्दो विभेद

राजु पासवान

मधेश प्रदेशमा सबै भन्दा बढी दलित समुदायको जनसङ्ख्या अर्थात् १७.२५ प्रतिशत छ। सङ्घीयता कार्यान्वयनको यस अवधिमा पनि जातपात र छुवाछुतका नाममा दलितमाथि विभेदका घटनाहरू भइरहेका छन्। जातीय छुवाछुत घटनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा लिइएको छ। जातीय छुवाछुत घटनासँग सम्बन्धित जातीय छुवाछुत कसुर सजाय ऐन २०६८ भनि छुट्टै कानून पनि छन्। तर, कमै मात्रामा जातीय छुवाछुतका घटना प्रहरीमा आउँछन्। कारण आर्थिक रूपले कमजोर, विभेदमा परेका र न्याय र राजनीतिकमा पहुँच नभएकै कारण न्यायका लागि प्रहरीमा जान सक्दैन। प्रहरीमा गए पनि न्याय पाउने भन्ने कुरामा विश्वास हुँदैन। प्रहरीलेसमेत जातीय छुवाछुतका उजुरी सहजै रूपमा दर्ता गर्न मान्दैन। सम्भव भएसम्म प्रहरीले घटना समाजमै मिलाउन दवाव दिन्छ।

पृष्ठभूमि

नेपालका सात प्रदेशमध्ये मधेश प्रदेशमा दलितको जनसङ्ख्या बढी छ। दलित समुदायको शिक्षा, रोजगारी र राजनीतिमा पहुँच नभएकै कारण उनीहरू पछाडि परेका छन्। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतलाई अन्त्य गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नीति तथा कानून बनेका छन्। तर, ती बनेका नीति तथा कानून कार्यान्वय गर्ने राज्यका संयन्त्रहरूले प्रभावकारी ढङ्गले कार्य सम्पादन नगरिदिँदा दलित समुदायमाथि जातीय आधारमा हत्या, बलात्कार, कुटपिट, अपमान तथा दुर्व्यवहार लगायतका हिंसात्मक घटनामा निरन्तर वृद्धि भइरहेको छ।

मधेश प्रदेशमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटना बढी हुन्छ। तर, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत घटनाका पीडितहरू न्यायका लागि सरकारी निकायमा जाँदा सहज रूपमा उजुरी दर्ता नगरिदिने, अनुसन्धान प्रक्रिया प्रभावकारी नबनाइ दिने र पीडितलाई न्याय दिने प्रक्रिया भ्रष्टाचल बनाविदिने गरिन्छ। जसका कारण दलित समुदाय जातका आधारमा हुने विभेद सहेर समाजमै बस्नु पर्ने बाध्यता रहेको छ।

इन्सेकले प्रकाशन गरेको नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०२१ को तथ्याङ्क अनुसार सन् २०२० मा सामाजिक, आर्थिक र मानव अधिकार हननका घटनामा जातजातिका आधारमा जम्मा पीडित ७ सय ७८ जनामध्ये सबैभन्दा धेरै दलित समुदायका

१ सय ८८ जना छन् जुन करिब २४.१६ प्रतिशत हो।

अहिले पनि अन्तरजातीय विवाहलाई समाजले स्वीकार गरेको अवस्था छैन। अन्तरजातीय विवाह गरेकै कारण मधेश प्रदेशमा दलित युवा युवतीको हत्या हुने गरेको छ। कतिपय दम्पती र निजका परिवारले समेत सामाजिक बहिष्करण भोग्नु परेको छ। सरकारले आर्थिक वर्ष २०६६/०६७ को बजेटमा गरीबी निवारण र समावेशी कार्यक्रम अन्तर्गत दलितसँग अन्तरजातीय विवाह गर्नेलाई १ लाख नगद प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्‍यो। तर, अधिकांश दलितको स्वागत र धेरै गैरदलितको विरोधबीच एक वर्षमै यो कार्यक्रम बन्द भयो।^१

मानव अधिकार संरक्षण, संवर्द्धन र परिपूर्ति गर्ने दायित्व राज्य र सम्बन्धित निकायको हो। संविधान र कानूनले सुनिश्चित गरेका मानव अधिकार प्रत्याभूत गर्ने दायित्व राज्य तथा राज्यका संयन्त्रहरूको हुन्छ। मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानूनको दायरामा ल्याई पीडितको न्यायको अधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्छ। तर, संविधान लागु भएको करिब ६ वर्ष पुगिसक्दा पनि दलित समुदायमाथि हुने जातीय भेदभाव र छुवाछुतका घटनाहरूमा तात्त्विक भिन्नता आउन नसकेको विभिन्न घटनाक्रमहरूले पुष्टि गरिरहेको छ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नीतिगत र कानुनी व्यवस्था

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र -१९४८ को धारा २ मा जाति, धर्म, वर्ण वा अरु कुनै मर्यादाको आधारमा भेदभाव नगरिने उल्लेख छ। सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलनसम्बन्धी महासन्धी, १९६५ ले कानूनका सामु सबै जातजाति समान हुनेछन्- भन्ने प्रमुख अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ। नेपालले सन् १९७१ देखि नै यस अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको र उक्त महासन्धिको प्रावधानलाई नेपालको संविधान र जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत कसुर सजाय ऐन २०६८ ले स्वीकार गरेको छ।

नेपालको संविधान २०७२ को ३१ ओटा मौलिक हकमध्ये दुई ओटा धारा दलित केन्द्रित छन्। जसमध्ये धारा २४ मा छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक र धारा ४० मा दलितको हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखेको छ।

मधेश प्रदेश सरकारले दलित सशक्तिकरण ऐन ल्याएको छ। यस ऐनमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत घटनाहरूको अध्ययन, अनुगमन तथा जातीय विभेद तथा छुवाछुतसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन, रेखदेख, नियन्त्रण र सुपरीवेक्षण गर्ने काम समेतका लागि प्रदेश स्तरमा एक जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। साथै स्थानीयस्तरमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटनाहरूलाई नियन्त्रण गर्न तथा निगरानी

१. किन हटाइयो दलित-गैरदलित विवाहमा नगद प्रोत्साहन ?

<https://www.himalkhabar.com/news/124715>

गर्न प्रत्येक गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा स्थानीय जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ।

समस्याको विश्लेषण

राज्य संयन्त्रहरूमा दलितको पहुँच न्यून छ। राज्य संयन्त्रमा दलितको पहुँच नहुँदा जात व्यवस्थाको आधारमा दलित समुदायमाथि गरिने विभेद कायमै छ। मधेश प्रदेशमा सबै भन्दा बढी जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका आधारमा घटनाहरू भइरहेका छन्। जातका आधारमा गरिने छुवाछुत तथा विभेदका अधिकांश घटनाहरूलाई गाउँमै मिलाउने गरिन्छ। केही घटनाका पीडित प्रहरी प्रशासनमा न्यायका लागि आउँदा उजुरी नै दर्ता नगरी थप पीडा दिने गरिएको पाइएको छ। जसका कारण दलित समुदायका व्यक्ति जातीय विभेद सहेर गाउँमा बस्न बाध्य हुन्छन्। दलितमाथि भएका अधिकांश घटनाको अनुसन्धान हुँदैन। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटनाहरूको प्रमाण जुटाउन समस्या हुन्छ। केही घटनाको अनुसन्धान भए पनि अनुसन्धान प्रक्रिया पश्चात अदालत पुगेपछि मुद्दालाई कमजोर बनाइन्छ।

गृह मन्त्रालयले ०७८ कात्तिक ८ गते प्रहरी प्रधान कार्यालय नक्साल, काठमाडौँलाई 'प्रहरी निकायबाट प्रदान गरिने सेवामा दलित समुदायको सर्वसुलभ पहुँच र स-सम्मान सेवा प्राप्त गर्ने अधिकारको सुनिश्चितता हुने गरी सहायता कक्षको व्यवस्था मिलाई सेवा प्रदान गर्न/गराउनु' भनी निर्देशन गरेको छ। तर, सो आदेश अनुसार प्रहरी कार्यालयहरूमा त्यसको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

गएको दुई वर्षमा प्रहरी सुरक्षा घेरा अर्थात प्रहरी हिरासतमा तीन जना दलितको शङ्कास्पद मृत्यु भएको छ। मधेश प्रदेशको रौतहटमा प्रहरी यातनाका कारण एक जनाको मृत्यु भएको छ भने दुई जनाले भ्रुण्डिएर आत्महत्या गरेको प्रहरी प्रशासनले जनाए पनि पीडित परिवारले प्रहरीकै यातनाले मृत्यु भएको आरोप लगाए। प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भएका पीडित परिवारलाई सरकारले राहत दिएको छ। तर, प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भएका घटनाको प्रभावकारी अनुसन्धान हुन सकेको छैन।

अध्ययनको उद्देश्य

- ▶ राज्य संयन्त्रले दलित समुदायमाथि गरेको व्यवहार र बढ्दो विभेदको अवस्था अध्ययन गरी विश्लेषण गर्नु।
- ▶ प्रचलित ऐन, कानून कार्यान्वयन तथा राष्ट्रिय/अन्तराष्ट्रिय स्तरमा रहेका नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाको अध्ययन गरी विश्लेषण गर्नु।

अध्ययनको महत्त्व र सान्दर्भिकता

पूर्ण समानुपातिक समावेशिताको विषयमा राज्य संयन्त्रहरू उदासिन देखिएको छ। राज्यबाट संघीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको राम्रो पक्षलाई पूर्ण रूपमा ग्रहण गर्न नसक्दा र समाजमा अहिले पनि मनोवादी सोच राख्नेहरूको हावी हुँदा जातीय विभेद तथा छुवाछुतका आधारमा दलित समुदायका व्यक्तिहरूमाथि विभिन्न प्रकारका हिंसा, यातना र अमानवीय कार्य भए पनि कानूनको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी देखिँदैन। दलित समुदाय माथि हुने घटनाहरूको उजुरी नलिने र अनुसन्धान प्रक्रिया अगाडि नबढाउने कारण दलितहरू विभेद र छुवाछुत सहेर बसेको देखिन्छ।

अहिले पनि दलितलाई जातको आधारमा छुवाछुत तथा अपमान गर्ने, अन्तरजातीय विवाह गरेको खण्डमा हत्या गरिने, समाज तथा घर परिवारले बहिष्कार गर्ने गरेको पाइन्छ। गरिबी, अशिक्षा र बेरोजगारीको मारमा रहेका दलित समुदाय राज्य तथा सम्बन्धित निकायहरूबाट न्याय नपाउँदा जातीय छुवाछुतको मार खेप्नु पर्ने बाध्यता छ।

समाजमा विद्यमान सामाजिक कुरीति, परम्परा र रूढीवादी विश्वासका कारणले हुने विभेदको यस अध्ययनले उजागर गर्ने प्रयास गरेको छ। साथै राज्य संयन्त्रको भूमिकालाई न्याय सम्पादन कार्यमा सहयोग पुर्याउने छ।

अध्ययनको सीमा

यो अध्ययनलाई मधेश प्रदेशमा केन्द्रित गरिएको छ। समाजमा विद्यमान जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत र राज्य संयन्त्रले दलित समुदायमाथि गरेको व्यवहार तथा बढ्दो विभेदको अवस्थाको अध्ययन गरिएको हो।

अध्ययनको विधि

- ▶ द्वितीय स्रोत सामग्रीको अध्ययन (पुस्तक, पुस्तिका, पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन आदि)
- ▶ अन्तरवार्ता, निरीक्षण, छलफल र समूह छलफल।
- ▶ घटना अध्ययन

प्रहरी हिरासतमै दलितको शङ्कास्पद मृत्यु

नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा १६ मा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ। तर, राज्यले दलित समुदायका लागि बाँच्ने अधिकार पूर्ण रूपमा लागु गर्न सकेको छैन। जात व्यवस्था मान्ने समाजका सदस्यहरूले दलितहरूको बाँच्न पाउने अधिकार कृण्ठित गर्दा पनि राज्य बलियोसँग उपस्थित भएको पाइँदैन। मधेश प्रदेशमा सन् २०२० र २०२१ गरी दुई वर्षको अवधिमा प्रहरी हिरासतमा शङ्कास्पद मृत्यु भएका तीनै जना दलित समुदायका व्यक्ति थिए।

रौतहट जिल्ला गरुडा नगरपालिका-८ का १९ वर्षीय विजय महाराको इलाका प्रहरी कार्यालय, गरुडाको हिरासतमा प्रहरीले दिएको यातनाका कारण नेशनल मेडिकल कलेज वीरगंजमा उपचारको क्रममा ०७७ भदौ ११ गते मृत्यु भयो। प्रहरी हिरासतमा सिकिस्त भएपछि विजयलाई सुरुमा गरुडास्थित अनामिका अस्पतालमा लगिएको थियो। तर, त्यहाँ उपचार सम्भव नभएपछि थप उपचारका लागि भदौ ४ गते गते नेशनल मेडिकल कलेज, वीरगंजमा भर्ना गरिएको थियो। गिरफ्तारी पन्हुँ अघि सामान्य रहेका विजयको वीरगंजमा उपचार गर्न लम्दा दुवै मिर्गौलाले काम गर्न छाडिसकेको थियो। प्रहरीको कुटपिट तथा यातनाले उनको स्वास्थ्य अवस्था बिग्रिएको आरोप पीडित परिवारको रहेको छ। विजय स्वयमले आफूलाई हिरासतमा प्रहरीले कुटपिट गरी यादता दिएको बताएका थिए। उनले बोलेको भिडियो सार्वजनिक सञ्जालमा सार्वजनिक भएको थियो। प्रहरी यातनाकै कारण छोराको ज्यान गएको भन्दै विजयको बुबा पनि लाल महराले भदौ २४ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटका तत्कालीन एसपी रविराज खड्का, इलाका प्रहरी कार्यालय गरुडाका प्रमुख तथा डिएसपी ज्ञानकुमार महतो, इन्स्पेक्टर नवीन

सिंह, सई वीरेन्द्र यादव, हवलदार हिरोज मियाँ धुनिया र मन्नुकुमार सिंहसहित ६ जना विरुद्ध किटानी जाहेरी दिए। तर, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटले महाराको उजुरी लिएन। त्यसपछि भदौ २१ मा सो उजुरी सरकारी वकिल कार्यालयमार्फत दर्ता गरिएको थियो।

गृह मन्त्रालयले भदौ ११ गते उक्त घटनाको छानविन गर्न रौतहटकै इलाका प्रशासन कार्यालय चन्द्रपुरका कार्यालय प्रमुख उपसचिव डोरेन्द्र निरौलाको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय छानविन समिति गठन गर्‍यो। छानविन समितिले असोज १ गते गृह मन्त्रालयमा प्रतिवेदन बुझायो।

समितिले छानविन नसक्यौ घटनामा संलग्न रहेको भन्दै इन्स्पेक्टर नविन सिंह, प्रहरी हवलदार हिरोजमियाँ धुनिया र मन्नुकुमार सिंहलाई भदौ १५ गते प्रहरीले निलम्बन गर्‍यो। एसपी रविराज खड्कालाई प्रहरी प्रधान कार्यालय काठमाडौँ, डिएसपी ज्ञानकुमार महतो र सई विरेन्द्र यादवलाई प्रदेश प्रहरी कार्यालय, जनकपुरधाममा भिक्काइयो। जिल्ला प्रहरी कार्यालयका एसपी विनोद घिमिरेका अनुसार फौजदारी मुद्दा समेत दर्ता भयो। अभियोग प्रमाणित भएको खण्डमा उनीहरूको जागिर स्वतः जान्छ।^१

मुद्दा अदालतमा दर्ता भएन। मृतकका बुवा पनिलाल रामले ०७७ भदौ ३१ गते शव बुझी सोही दिन दाहसंस्कार गरे। स्थानीय सरकारले १ लाख रुपियाँ र प्रदेश सरकारले पनि मृतक परिवारलाई ५ लाख रुपियाँ राहत दियो।

धनुषा जिल्लाको इलाका प्रहरी कार्यालय सबैला प्रहरी हिरासतमा अर्को एक जनाको मृत्यु भयो। धनुषा जिल्ला सबैला नपा-१२ निवासी २२ वर्षीय शम्भु सदाको २०७७ जेठ २८ गते इलाका प्रहरी कार्यालय सबैलाको प्रहरी हिरासत कक्षभित्र रहेको शौचालयमा पासो लगाएर भुण्डिएको अवस्थामा शव फेला प‍यो। ट्याक्टर चालक सदाको चालाएको ट्याक्टर दुर्घटना हुँदा सबैला नपा-१३ की समुद्रीदेवी साहको मृत्यु भएको थियो। दुर्घटनाको कानुनी उपचार खोज्न र सुरक्षित हुन उनी प्रहरी शरणमा गएका थिए। तर, प्रहरी संरक्षणमै रहेका सदाको प्रहरी हिरासतको शौचालयमा

शंकास्पद मृत्यु भयो। शम्भु सदाकी आमा सियादेवीले पैसाका लागि दबाव दिन प्रहरीले मेरो छोरालाई कुटपिट गर्दै हत्या गरेर शौचालयमा भुण्डियाएको आरोप लगाइन्।

उक्त घटनाको छानविनका लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धनुषाको अधिकृत गणेशचन्द्र मिश्रको संयोजकमा चार सदस्यीय छानविन समिति गठन गर्ने र मृतक परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउन जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनुषाले पहल गर्ने भनी पीडित परिवार र प्रहरी प्रशासन बीच ०७७ असार २ गतेको सहमति पश्चात प्रादेशिक अस्पतालमा रहेको मृतक शरीरलाई पाँच जना डाक्टरको टिमले पोष्टमार्टम गरेको थियो। पोष्टमार्टम गर्दा शरीरमा किरा परेको र भिसेरा परीक्षणका लागि काठमाडौँ पठाइएको थियो।

पीडित परिवारले प्रहरी इन्स्पेक्टर चन्द्रभुषण यादवको निर्देशन र संलग्नतामा सदाको हत्या गरिएको भन्दै घटनाको अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारवाही गर्न जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा किटानी उजुरी दिए। तर, जिल्ला प्रहरी कार्यालयले उजुरी दर्ता गरेन। अधिकारकर्मीको पहलमा जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालयमा ०७७ असार १ गते उजुरी दर्ता गराइएको थियो। जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय धनुषामा फाइल पठाइएको र सो कार्यालयबाट मुद्दा नचलाउने भनी ०७७ चैत २७ गते निर्णय गर्‍यो। सो निर्णयलाई उच्च सरकारी वकिलको कार्यालय जनकपुरबाट ०७७ चैत २९ गते सदर भएको र सोही निर्णयलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले २०७८ वैशाख १९ गते सदर गर्‍यो।

मधेश प्रदेशको सरकारले मृतक शम्भु सदाको परिवारलाई ५ लाख रुपियाँ उपलब्ध गराउने निर्णय २०७७ असार ३ गते गर्‍यो। उक्त निर्णय अनुसार मधेश प्रदेशका मुख्यमन्त्री सहितको टोली २०७७ साउन १ गते मृतकको घरमा नै पुगेर सो रकमको चेक हस्तान्तरण गरे।

त्यस्तै, अनुसन्धानकै क्रममा रहेका धनुषा जिल्ला लक्ष्मीनियाँ गाउँपालिका-२ सिनुरजोडाका ४० वर्षीय पल्टु रविदासको ०७८ साउन १५ गते विहान जिल्ला प्रहरी

कार्यालय, धनुषाको थुनुवा कक्षभित्र रहेको शौचालयमा पासो लगाएर भुण्डिएको अवस्थामा शव फेला प‍यो। जिल्ला अदालत, धनुषाको साउन ११ गतेको आदेशले ज्यान मार्ने उद्योग (हत्या प्रयास) र अड्डाभड्डा मुद्दामा रविदासलाई २ लाख रुपियाँ धरौटी राखेर रिहा गर्ने आदेश गरेको थियो तर अदालतले धरौटी मागेबमोजिमको रकम जोहो गर्न समय लाग्ने भएकाले एक/दुई दिन ढिलो गरी थुनामा नै राखिएको जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनुषाका डिएसपी मकेन्द्रकुमार मिश्रले बताएका थिए। पीडित परिवारले सदालाई यातना दिएर हत्या गरेको भन्दै घटना निष्पक्ष छानविन, दोषीलाई कडा कारवाही र क्षतिपूर्तिको माग गर्दै शव बुझ्न मानेका थिएनन्। घटना अनुसन्धानका लागि उच्चस्तरीय छानविन टोली गठन र पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउन गृह मन्त्रालयमा सिफारिस गर्ने सहमति भएपछि पीडित परिवारले शव बुझेको थियो। शवको पोष्टमार्टम साउन १५ गते प्रादेशिक अस्पताल जनकपुरमा गरिएको थियो। हिरासतमा मृत्यु भएको समयमा ड्युटिमा खटिएका ३० वर्षीय प्रहरी जवान जयप्रकाश यादवलाई साउन १९ गतेदेखि ६ महिनाका लागि निलम्बन गरिएको प्रहरीले जनायो। साउन १९ गते आन्दोलनरत पक्ष र स्थानीय प्रशासनविच बसेको बैठकले प्रहरी जवान यादवलाई निलम्बन गर्ने र पीडित परिवारलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन सिफारिस गर्ने गरी सम्झौता गरे अनुरूप यादवलाई निलम्बन गरेको प्रहरीले जनाएको थियो। तर, छानविन समितिको प्रतिवेदन हालसम्म बाहिर आउन सकेको छैन भने पीडितले न्याय पाएका छैनन्।

अनुसन्धान प्रयोजनका लागि हिरासतमा लिइएका व्यक्तिहरूको हिरासतमा हुने गरेको मृत्यु घटनामा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले जवाफदेहिता बहन गर्नुपर्छ। तर, हिरासतमा मृत्यु हुनु जस्तो घटनामा प्रहरी प्रशासन मौन र संवेदनशील नभएको देखियो। यस्ता घटनाको प्रभावकारी अनुसन्धान नगरी घटनामा संलग्न दोषी उपर कारवाहीका सम्बन्धमा कुनै ठोस कदम चालिएको छैन। हिरासतमा शंकास्पद मृत्यु भएका यी तीन

१. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटका एसपी विनोद घिमिरेसँग २०७८ पुस २९ गते गरिएको कुराकानीका आधारमा

ओटै घटनाका पीडितहरूले दिएको जाहेरी दर्ता लगायतका आवश्यक कानुनी प्रक्रिया अगाडि बढाउन सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले आनाकानी गरिरहेको देखिन्छ।

प्रहरी हिरासतमा दलितमाथि कुटपिट तथा यातना

प्रहरी कार्यालयको हिरासतमा विभिन्न आरोपमा गिरफ्तार गरिएका दलित समुदायका व्यक्तिहरूमाथि कुटपिट तथा यातनाका घटनाहरू रोकिएको छैन। सन् २०२१ मा पनि मधेश प्रदेशको धनुषा जिल्लामा दुई जना दलितमाथि प्रहरी हिरासतमा कुटपिट तथा यातना दिएको घटना सार्वजनिक भयो। धनुषा जिल्ला जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका-१४ मुजेलियाका ३० वर्षीय राजकुमार सदाले आफूलाई वडा प्रहरी कार्यालय मुजेलियाका सई चन्द्र सिंहलगायत पाँच/सात जनाले २०७८ कात्तिक २ गते राति ९ बजे गिरफ्तार गरी कुटपिट गरेको भन्दै न्यायको लागि पहल गरिदिन इन्सेक धनुषा प्रतिनिधि र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग जनकपुरलाई कात्तिक ४ गते आग्रह गरे। पीडित सदाले जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा उजुरी दिए। तर, उजुरी दर्ता भएन। राजकुमार सदा र छिमेकी रामहृदय यादव विच २०७८ कात्तिक २ गते बेलुका आर्थिक लेनदेनबारे सामान्य विवाद भएको थियो। विवाद भएको आरोपमा रामहृदय यादवसँग मिलेर वडा प्रहरी कार्यालय मुजेलियाले सदालाई प्रहरी चौकीमा लगेर पाइपले कुटपिट गरेको पीडितको आरोप छ। पीडितलाई कात्तिक २ गते राति नै प्रहरीले छोडेपछि कुटपिटबाट घाइते भएका राजकुमार सदाको उपचार समर हस्पिटलमा गरिएको थियो।

त्यस्तै धनुषा जिल्ला विदेह नगरपालिका-४ ठारहीका ४५ वर्षीय सुरुवा पासवान र ३५ वर्षीय गणेशकुमार पासवानलाई सोही वडाका वडा अध्यक्ष ४० वर्षीय विनोद गोहिमानले ठारही प्रहरी चौकीका असई रामप्रमोद यादव र हवलदार सन्तोष पाण्डेकै अगाडि वडा कार्यालयमै २०७७ फागुन ९ गते कुटपिट गरेको र प्रहरी मुकदर्शक बनेको भन्दै इलाका प्रहरी

कार्यालय, खजुरीमा २०७७ फागुन ११ गते दिएको किटानी उजुरी प्रहरीले दर्ता नगरेको पीडितको आरोप छ। वडा अध्यक्षको कुटपिटबाट घाइते दुवै जनाको उपचार फागुन ९ गते स्थानीय स्वास्थ्य क्लिनिकमा गरिएको थियो। गाउँमा २० फिटको सडकलाई १० फिटको साँगुरो बनाएर सार्वजनिक भवन बनाउन लागेकोमा सो विरुद्ध आवाज उठाउँदा वडा अध्यक्षले वडा कार्यालयमै प्रहरी समक्ष कुटपिट गरेका थिए।

भोकले मर्छन्, पैसा अभावमा बन्धक बन्नुपर्छ

कोभिड-१९ को कहरमा दलितहरूले सास्ती भोग्नु परेको थियो। सरकारले लकडाउन गरेपछि दैनिक ज्यलादारी गरी जीविकोपार्जन गर्ने दलित समुदायलाई दैनिक छाक टार्न समस्या भएको थियो। कोभिड-१९ को लकडाउनमा सप्तरी जिल्ला कञ्चनरूप नगरपालिका वडा नं. ५ पथरी, रामपुरका मलर सदाको खाना नपाएर ०७७ जेठ ६ गते मृत्यु भयो।

सप्तरी जिल्ला अग्नीसाइर कृष्णसवरन गाउँपालिका-६ महुली टोलीकी ३० वर्षीय भुटाई भनिने शिवचन्द्र सदा र उनकी २८ वर्षीया पत्नी मलिया सदा विराटनगरको गोल्डेन अस्पतालमा उपचारको रकम तिर्न नसकी अस्पतालमा बन्धक बनेका थिए। वर्षाको समयमा सोही ठाउँका दिना साहका परिवारले बगाएको पानीले सदाको भुपडी डुबानमा परेपछि सदा दम्पतीले जथाभावी माटो नकाट्न अनुरोध गर्दा साउन ५ गते उनीहरूमाथि कुटपिट भएको थियो। कुटपिटबाट घाइते सदा दम्पतीलाई स्थानीय क्लिनिकले अस्पताल जान सल्लाह दिएपछि उनीहरू थप उपचारका लागि साउन ६ गते विराटनगरस्थित गोल्डेन अस्पताल भर्ना भएका थिए। तर, खोला छेउको ऐलानी जमिनमा घर बनाएर बसेका भूमिहीन दलित दम्पतीसँग उपचार खर्च थिएन। कुटपिट गर्ने आरोपित साहले उपचार खर्च रकम तिरिदिएनन्। अस्पतालले खर्च नलिई घर फर्किन नदिँदा दम्पती सदा बन्धक बन्नु परेको थियो।

शिवचन्द्रका भाइ पवन सदाले ०७७ भदौ ८ गते प्रदेश नं. २ सरकारका मुख्यमन्त्री, मानव अधिकार आयोग, भूमि

व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र सप्तरीका प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष न्याय र उपचार खर्चका लागि निवेदन दिए।

मधेश प्रदेशका मुख्यमन्त्री लालबाबु राउतको अध्यक्षतामा रहेको जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिको २०७७ भदौ १७ गते बसेको बैठकले प्रति परिवार १ लाख ५० हजार रुपियाँको दरले आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने निर्णय गरेको थियो।

घटनाको छानबिनका लागि गठित समिति कागजमै सीमित

मधेश प्रदेशमा विभिन्न घटनामा १३ जना दलितको मृत्यु भएको घटनाबारे छानबिन गर्न आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्री ज्ञानेन्द्रकुमार यादवको संयोजकत्वमा ०७७ भदौ १७ गते मधेश प्रदेश सरकारले पाँच सदस्यीय छानबिन समिति गठन गरेको थियो। मधेश प्रदेश सरकारका प्रतिपक्षी दल नेकपाका सचेतक एवम् जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिका सदस्य सुन्दर विश्वकर्मा, प्रदेश सभा सदस्य सुनितादेवी मोची, प्रमिलादेवी दास र प्रदेश प्रहरीका प्रमुख सदस्य सचिव रहने गरी पाँच सदस्यीय छानबिन समिति गठन गरिएको थियो।

प्रदेश सभाले पारित गरेको दलित सशक्तिकरण ऐन बमोजिम मधेश प्रदेशका मुख्यमन्त्री लालबाबु राउतको अध्यक्षतामा रहेको जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिको ०७७ भदौ १७ गते बसेको पहिलो बैठकबाट छानबिन समिति गठन गरिएको मुख्यमन्त्रीका स्वकीय सचिव दिपक यादवले जानकारी दिएका थिए। बैठकले घटनाहरूबारे छानबिन गरी १५ दिन भित्र प्रतिवेदन पेश गर्न समय दिइएको थियो।

अनुगमन समितिका सदस्य तथा प्रदेश सभा सदस्यी माननीय सुन्दर विश्वकर्माका अनुसार समिति गठन गरिए पनि कोभिड-१९ का कारण समितिले काम गर्न सकेन। उहाँले भन्नु भयो—“समितिले काम गरेको छैन।”

पूर्व आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्री ज्ञानेन्द्रकुमार यादवका अनुसार कोभिड-१९ का कारण लकडाउन भयो, घरबाट बाहिर निस्कने अवस्था नभएपछि

समितिले दलित घटनाको अनुगमन तथा छाविन गर्न नसकेको हो, पछि अनुगमन तथा अनुसन्धानको कार्य अगाडि बढाउने कार्य गर्न लगेकै बेला आफू मन्त्री पदबाट हट्नु पऱ्यो। “अहिले सो समितिले कार्य गर्नु पर्छ भनेर आफूले संसदमा आवाज उठाएपछि प्रदेश संसदको विशेष समितिलाई जिम्मा दिएको छ।”

अन्तरजातीय प्रेम विवाह स्वीकार नहुँदा आत्महत्या दुरुत्साहन

समाजमा विद्यमान रहेको जात प्रथा अन्तरजातीय प्रेम विवाहको बाधक रहेको छ। रुढीवादी परम्परा र सोचले गर्दा कयौँ किशोर किशोरीहरू प्रेम विवाह गरेकै कारण दलित युवा र गैरदलित युवती तथा दलित युवती र गैरदलित युवाबीचको प्रेम सम्बन्ध र विवाह हुँदा हत्या तथा आत्महत्या दुरुत्साहन र समाजबाट बहिष्कृत भएका छन्। साथै पीडितका परिवारहरूले विभिन्न किसिमको सास्ती खेप्नु परेको छ।

सप्तरी जिल्ला सुरुङ्गा नपा-७ पोखरियाकी २० वर्षीया ज्योति पासवानलाई ०७८ साउन २३ गते सोही ठाउँका २५ वर्षीय कन्हैया भनिने कृष्ण मिश्रको दुरुत्साहनले आत्महत्या गर्न बाध्य बनाएको भन्दै पीडितका बुवा प्रमोद पासवानले साउन २६ गते इलाका प्रहरी कार्यालय, कडरबोनामा उजुरी दिए। फागुन ९ गते प्रेम विवाह गरेका आरोपितले दलित युवती भएकै कारण घरपरिवारको दबावमा परी सिरहाको, लहानमा असार १ गते ज्योतिलाई अलपत्र छाडेर सम्पर्कविहीन भएपछि पीडितलाई उद्धार गरी माइत ल्याइएको थियो। पीडितलाई कृष्णले छाडेर सम्पर्कविहीन भएपछि आत्महत्या गरेको आरोप छ। शवको सिरहा लहानस्थित रामकुमार शारदा उमाप्रसाद मुरारका अस्पतालमा साउन २३ गते पोस्टमार्टम गरिएको थियो। इलाका प्रहरी कार्यालय, कडरबोनाले आत्महत्या दुरुत्साहनको उजुरी दर्ता गरेको छ। यो वर्षको अन्त्यसम्म आरोपित गिरफ्तार भएका छैनन्।

सर्लाही जिल्लाकी १९ वर्षीया एक युवतीलाई विवाह गर्ने प्रलोभन देखाई २०७८ वैशाख २७ गतेदेखि बलात्कार गरेको र २३ दिनपछि कथित तल्लो जातको केटीलाई विवाह गर्न सकिदैन भन्दै आरोपित भागेको

पीडितको आरोप छ। आरोपित यादवको परिवारले समाजको दबावपछि पीडित युवतीलाई गाई गोठमा बन्दी बनाएर राखेको समेत पीडित पक्षको आरोप छ।

अधिकारकर्मी लगायतको टोलीले २०७८ जेठ १६ गते गोठमा बन्दी बनाइएकी पीडित युवतीलाई उद्धार गरेको थियो।

यी यस्ता प्रतिनिधिमूलक घटना मात्र हुन्। यस्ता धेरै घटना समाजमा हुन्छन्। तर, समाजमै दबाइन्छ, सार्वजनिक हुँदैन। नेपाली समाजमा रहेको जातव्यवस्था, जातीय उच्चनीच र त्यसमा आधारित परम्परागत सोचमा परिवर्तन नभएसम्म यस्ता प्रकारका अपराधिक घटनाले निरन्तरता पाउने छ। आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने सामाजिक संरचना र संस्कारलाई राज्यले निर्मूल पार्न जरुरी छ।

भूमिमा स्वामित्व नहुँदा दलित समुदायले भोग्नु परेको सास्ती

कृषि प्रधान देश नेपालमा भूमि माथिको स्वामित्वले महत्वपूर्ण अर्थ राख्दछ। भूमिलाई मानिसले आफ्नो मान, सम्मान र सामाजिक प्रतिष्ठासँग जोडेको हुन्छ। तर, नेपालको अवस्था हेर्ने हो भने भूमिमाथिको स्वामित्व एकथरिका जात विशेषको मात्र रहेको पाइन्छ। नेपालको जीवनस्तर सर्वेक्षण २०२१ अनुसार पहाडका १५.३२ प्रतिशत र तराईका ४४ प्रतिशत दलितहरू भूमिहीन छन्।

अधिकांश भूमिहीन दलितहरू ऐलानी वा जमिन्दारको उपलब्ध गराएका जमिनमा बासोबास र आश्रित छन्। धेरैजसोको जमिन छैन। नेपालको संविधान २०७२ धारा ४० को उपधारा ५ मा राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानुन बमोजिम एकपटक भूमि उपलब्ध गराउने उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी उपधारा ६ मा आवासविहीन दलितलाई कानुन बमोजिम आवासको व्यवस्था गर्ने प्रगतिशील व्यवस्था छ।

भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ लाई २०७५ असोज २ गते संशोधन गरी ऐनमा दफा ५२ (क) थपेर भूमिहीन दलितलाई तीन वर्ष भित्र जमिन उपलब्ध गराउने भनिएको छ। सरकारले सुकुम्बासी समस्या समाधानका लागि ०७८ भदौ २९ गते राष्ट्रिय भूमि आयोग, २०७८ गठन गरेको छ। यद्यपि

भूमिहीन दलितहरू अहिले पनि जमिन पाउन सकेको छैन र उनीहरूका अवस्था दयनीय छ। जमिनमाथिको आफ्नो स्वामित्व नहुँदा भूमिहीन दलितहरू आर्थिक रूपले भन्नै पछाडि परेका छन्। जमिनमाथिको स्वामित्व नहुँदा आफू बसेको ठाउँबाट घरबार विहीनको अवस्था राज्य संयन्त्रबाट बनाइरहेको घटना सार्वजनिक हुने गरेको पाइन्छ।

धनुषाको विदेह नपा-१ ठाडिभिभाका २२ दलित सुकुम्बासीहरू बस्ती खाली गराउन जिल्ला अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्न डोजरसहित अदालतका तामिलदार रुपेश भा लगायतको टोली २०७६ पुस २६ गते पुगेको थियो। विदेह नपा-१ ठाडिभिभा बस्ने रामसागर ठाकुर वरहीले २०७२ सालमा पोखरीको सार्वजनिक डिल कब्जा गरेर स्थानीय वासिन्दाले सार्वजनिक जग्गा अतिक्रमण गरेको भन्दै जिल्ला अदालत, धनुषामा मुद्दा दिएका थिए। जिल्ला अदालत धनुषाले २०७५ जेठ ८ गते सो बस्ती खाली गराउने भन्दै फैसला गरेको थियो। अधिकारकर्मीहरूको टोलीले जिल्ला अदालतका टोली र प्रहरीसँग समन्वय गर्दै तराईमा अत्यधिक शितलहर जारी रहेको बेलामा बिना विकल्पको घर भत्काउन नहुने भन्दै तत्कालै वैकल्पिक व्यवस्था गर्न पहल गरेका थिए। विदेह नगरपालिकाका मेयर बेचन दासले वास्तविक सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरि केही दिनमै नगरको अन्य ठाउँमा व्यवस्थापन गर्ने लिखित प्रतिबद्धता जनाएपछि बस्ती भत्काउन पुगेका अदालतका टोली, प्रहरी प्रशासन फर्केको थियो।

त्यसैगरी, थातथलोमा डोजर लगाई घर भत्काइ दिएपछि सिरहा नपा-६ स्थित बसबिष्टामा दलित परिवारहरू त्रिपालमुनी चिसोमा रात बिताउन बाध्य भए। अत्यधिक चिसोको कारण ज्येष्ठ नागरिक तथा बालबालिकाहरू विरामी पर्न परे।

सिरहा नपा-१ दामोदर प्रधानाङ्गले आफ्नो बाजे लालबहादुरले मन्दिरलाई दिएको जग्गामा अतिक्रमण गरी घर बनाएको भन्दै पुस ५ गते रामजी महारा, समतोलियादेवी महारा, रामवृक्ष महारा, शिवकुमार महारा, राजकुमार महारा र कुल्चो देवी महाराको घर भत्काएको पीडित पक्षको आरोप छ।

८. दलित समुदायका अगुवा महेश पासवानसँग २०७८ जेठ १६ गते गरिएको कुराकानीको

जिल्ला अदालतको ०७५ जेठ २१ गतेको फैसला अनुसार बसविट्टा-३ क को क्रिस्ता नं. २७१ को सवा ७ धुर जग्गा वादीलाई चलन चलाइ दिनु भन्ने फैसलाको आधारमा प्रहरीको रोहबरमा वैकल्पिक व्यवस्था नगरी घरहरूमा डोजर लगाएर भत्काइएको थियो।

‘चार पुस्तादेखि ऐलानी भन्दै बस्दै आएको यस ठाउँमा हाम्रा बाजेहरू बस्दा चिहान भएको ठाउँ कसरी व्यक्तिको भयो हामीलाई थाहा छैन।’ -७० वर्षीय रामजी महाराले बताउनु भयो। परालको ओछ्यान र त्रिपालको ओतले चिसो छल्ल धेरै अफठ्यारो भएको तथा बालबालिकाहरू विरामी पर्न थालेको समतोलिया महाराले बताए। घटनाको अनुगमन इन्सेकलगायत सङ्घसंस्थाहरूले पुस ११ गते गरेका थिए।^५

जातीय छुवाछुतका घटनाप्रति उदासीनता

मधेश प्रदेशमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका नाममा कुटपिट तथा अमानवीय व्यवहारका घटनाहरू भइरहेका छन्। मुलुकी अपराध (संहिता) २०७४ ले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतलाई समाजिक फौजदारी अपराधका रूपमा उल्लेख गरेको छ। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत घटनालाई न्यूनिकरण गर्न सकारले छुट्टै जातीय भेदभाव तथा कसुर सजाय ऐन २०६८ पनि ल्याएको छ। यद्यपि जातीय विभेदका घटनामा कमी आउन सकेको छैन।

मधेश प्रदेशमा प्रहरी र न्यायालयसम्म दलित समुदायको पहुँच भने कमजोर देखिएको छ। इन्सेकको तथ्याङ्क अनुसार सन् २०१७ देखि सन् २०२१ अर्थात् पाँच वर्षको अवधिमा मधेश प्रदेशमा जातीय छुवाछुतका घटनामा ५ महिला र १८ पुरुष गरी २३ जना पीडित भएका छन्। सन् २०१७ मा दुई, सन् २०१८ मा १०, सन् २०१९ मा ६ र सन् २०२१ मा पाँच जना जातीय छुवाछुत घटनामा पीडित भएको इन्सेकको तथ्याङ्कले देखाउँछ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुरधामका मानव अधिकार अधिकृत कृष्ण मिश्रका अनुसार २०७३/७४ मा एक, २०७४/७५ मा एक,

मधेश प्रदेश सरकारले दलित सशक्तिकरण ऐन ल्याएको छ। यस ऐनमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत घटनाहरूको अध्ययन, अनुगमन तथा जातीय विभेद तथा छुवाछुतसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन, रेखदेख, नियन्त्रण र सुपरीवेक्षण गर्ने काम समेतका लागि प्रदेश स्तरमा एक जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। साथै स्थानीयस्तरमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटनाहरूलाई नियन्त्रण गर्न तथा निगरानी गर्न प्रत्येक गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा स्थानीय जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ।

२०७५/७६ मा दुई, २०७६/७७ मा एक, २०७७/७८ मा एक र २०७८/७९ मा एक गरी ६ वर्षको अवधिमा सात ओटा जातीय छुवाछुतको उजुरी परेका छन्।

प्रदेश प्रहरी कार्यालयका प्रहरी उपरीक्षक कृष्ण प्रसाईंका अनुसार पछिल्लो तीन आर्थिक वर्षमा प्रदेश भर जातीय छुवाछुत शीर्षकमा १३ वटा मुद्दा दर्ता भएका छन्।^६ प्रदेश प्रहरीको तथ्याङ्क अनुसार प्रदेश नं. २ मा आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा चार, आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा ६ र आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा दुई वटा जातीय छुवाछुतका घटना भएका छन्।

जातीय छुवाछुत घटनामा पीडित भएका उनीहरू न्यायका लागि प्रहरी प्रशासनमा उजुरी दिन जाँदा उजुरी सहज रूपमा लिने गरेको पाइँदैन।

धनुषा जिल्ला जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका वडा नं. २५ का २० वर्षीय अमन कुमार पासवानलाई २०७८ साउन २२ गते भोज खान गएको बेला सोही ठाउँका ६५ वर्षीय विन्देश्वर साह सुडीले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत गरेको भन्दै पीडितले साउन २८ गते दिएको उजुरी जिल्ला प्रहरी कार्यालयले लिन मानेन। आफूलाई भोज खान आमन्त्रण गरेको उक्त भोज खान भोजस्थलमा जान लाग्दा आरोपितले ‘तिमीसँग भोज अपवित्र हुन्छ, छोइन्छ, तँ सँग मेरो हाड जिउसमेत छोइन्छ’ भन्दै गालीगलौज गर्दै जातीय छुवाछुत गरेको पीडित पासवानको आरोप छ।

अधिकारकर्मीको पहलमा २०७८ साउन ५ गते उजुरी दर्ता गरियो। तर, आरोपितलाई पक्राउ गरिएन। जिल्ला अदालतले २०७८ असोज ११ गते आरोपितलाई ५० हजार रुपियाँ धरौटीमा रिहा गर्ने आदेश दियो।

महोत्तरी जिल्ला बर्दियास नगरपालिका-३ स्थित जनता माध्यमिक विद्यालय गौरीडाँडाका शिक्षक एवम् पूर्व प्रधानाध्यापक ५० वर्षीय नेत्रवहादुर रम्तेललाई ०७७ फागुन १३ गते ‘तँ सार्कीको छोरा स्कूलको प्र.अ. हुने, संयोजक हुने सार्कीको छोराको यत्रो फुर्ती भनी गाली गलौज गर्दै हातपात’ गरेको भन्दै पीडितले इलाका प्रहरी कार्यालय, बर्दियासमा २०७७ फागुन १४ गते उजुरी दिए। आरोपित सोही ठाउँका ३५ वर्षीय मनिष अर्याललाई सोही दिन प्रहरीले गिरफ्तार गरि जिल्ला अदालतमा फागुन २० गते मुद्दा दर्ता गरियो। जिल्ला अदालतको फागुन २५ गतेको आदेशले ४० हजार रुपियाँ धरौटी तिरी आरोपित रिहा भए। जिल्ला अदालतमा मुद्दा विचाराधीन छ।

दलित समुदायमाथि हिंसाका घटनाहरू बढ्दो

मधेश प्रदेशमा पछिल्लो समय दलित समुदायमाथि हिंसाका घटना बढ्दो छ। इन्सेकको तथ्याङ्क अनुसार सन् २०१८ देखि २०२१ अर्थात् चार वर्षको अवधिमा मधेश प्रदेशका आठ जिल्लामा दलित समुदायका ६२ जनाको हत्या भएको छ भने २ सय ४९ दलित महिला तथा बालिका बलात्कार घटनामा पीडित भए।

५. <https://bit.ly/3ggQLCo>

६. <https://www.himalkhabar.com/news/121460>

नेपाल प्रहरी कार्यालयको आँकडा अनुसार आर्थिक वर्ष २०७४/७५ देखि २०७७/७८ कात्तिक सम्मको अवधिमा मधेश प्रदेशका आठ जिल्लामा ६२ जना दलितको हत्या भएको छ भने १ सय ६८ जना दलित महिला बलात्कृत भए।

महिला र बालिकामाथि हुने अर्को डरलाग्दा हिंसाका घटना बलात्कार, बलात्कार प्रयास तथा यौन दुर्यवहारका घटना हो। आफन्त र चिनजानकै व्यक्तिबाट दलित महिला तथा बालिकाहरू अधिकांश यस्ता घटनामा पीडित हुने गरेका छन्। इन्सेकको तथ्याङ्कलाई हेर्दा बलात्कार घटनामा बढी बालिका पीडित भएको देखिन्छ। तथ्याङ्क अनुसार चार वर्षको अवधिमा भएका २ सय ४९ बलात्कार घटना मध्ये १ सय ८४ बालिका र ६५ महिला बलात्कृत भएका छन् भने बलात्कार प्रयासमा ३१ महिला र यौन दुर्यवहार घटनामा ६२ जना बालिका पीडित भएका छन्। दलितमाथि भइरहेको हिंसाप्रति सरकार तथा राज्यका संयन्त्रहरूको कानून कार्यान्वयन गर्ने भूमिका भने पराम्परामै सिमित छ। जसका कारण दलितहरूमाथि हिंसाका घटना प्रत्येक वर्ष भइरहेको छ।

हत्या र बलात्कारका घटना

मधेश प्रदेशका सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सारलाही, रौतहट, बारा र पर्सा गरी आठ जिल्लामा दलितमाथि हत्या र बलात्कारका घटना भएको इन्सेकको तथ्याङ्कले देखाउँछ। प्रदेशका आठ जिल्ला मध्ये सबैभन्दा बढी धनुषामा चार वर्षको अवधिमा २० जना दलित मारिएका छन् भने त्यसपछि सिरहामा १२ जना दलित मारिए।

बलात्कारका घटना बढी सिरहा जिल्लामा भएको देखिन्छ। सिरहामा ७३ जना दलित महिला तथा बालिका बलात्कृत भए।

दलित महिलामाथि 'बोक्सी' को आरोप

अन्धविश्वास अहिले पनि समाजमा व्याप्त छ। अन्धविश्वासका कारण गरिब, दलित महिला पीडित हुने गर्दछ। असहाय, एकल महिला, दलित गरिब परिवारका महिलामाथि कथित बोक्सीको आरोपमा लगाउने गरिएको छ। इन्सेकको तथ्याङ्क अनुसार सन् २०१८ देखि सन् २०२१ अर्थात्

चार वर्षको अवधिमा १४ जना दलित महिलामाथि कथित बोक्सीको आरोप लगाइएको छ। कथित बोक्सीको आरोपमा उनीहरूलाई अभक्ष कोच्याइएको छ भने कुटपिट तथा अमानवीय व्यवहार गरिएको छ।

कुनै व्यक्तिलाई बोक्सीको आरोप लगाउनु, कुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्नु वा कुनै किसिमले यातना दिने जस्तो अमानवीय कार्यलाई कानूनतः दण्डनीय मानिएको छ। सामाजिक कुरीति तथा अन्धविश्वासको रूपमा रहेको त्यस्तो कार्य निवारण गर्न र सो कार्यबाट पीडित व्यक्तिको संरक्षण गरी न्याय प्रदान गर्ने भनि बोक्सीको आरोप (कसुर र सजाय ऐन) २०७२ ल्याइएको छ। बोक्सी आरोपसम्बन्धी कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको मात्रा हेरी ६ महिनादेखि आठ वर्षसम्म कैद तथा ५ हजार देखि ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवानाको सजाय हुने व्यवस्था छ।

तर, कथित बोक्सीको आरोपमा पीडित भएका व्यक्तिहरू प्रहरी निकायमा उजुरी दिन जाँदा उजुरी दर्ता नगरिदिने र अनुसन्धान प्रक्रिया फितलो बनाउने जस्ता कार्यबाट दोषीले उन्मुक्ति पाउने गरेको छ। घटनाको प्रभावकारी अनुसन्धान र दोषीलाई कारवाही नहुँदा कथित बोक्सीको आरोपमा दिन प्रतिदिन महिलाहरू पीडित हुने गरेका छन्।

कमजोर समानुपातिक प्रतिनिधित्व

संवैधानिक व्यवस्था अनुसार संघीय र प्रदेश मन्त्रिपरिषदको गठन समावेशी सिद्धान्तको आधारमा हुने भनिएको छ। त्यस्तै स्थानीय सरकारका गाउँपालिका र नगरपालिकामा दलित तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट क्रमशः दुई र तीन जना कार्यपालिकाको सदस्य रहने व्यवस्था छ।

सङ्घीय प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभामा कूल सिटको ४० प्रतिशत प्रतिनिधित्व समानुपातिक प्रतिनिधित्वको आधारमा हुने व्यवस्था गरिएको छ। राष्ट्रिय सभाको गठनमा प्रत्येक प्रदेशबाट एक जना गरी सात जना दलितको अनिवार्य सहभागिता हुने व्यवस्था छ। त्यस्तै गाउँ र नगरसभामा दलित वा अल्पसङ्ख्यकबाट क्रमशः दुई र

तीन जना सदस्य निर्वाचित हुनेछन्। नेपाली सेनामा, राजनीतिक दलका विभिन्न तहका कार्यकारी समिति, राजदूत र विशेष प्रतिनिधि नियुक्ति, संवैधानिक निकायका पदाधिकारी र सरकारी सेवाको पदपूर्तिमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा समावेशीकरण गराइने व्यवस्था छ।

संवैधानिक व्यवस्थाका बावजुद कार्यान्वयनको अवस्था भने कमजोर छ। स्थानीय तह निर्वाचन ऐन २०७३ को बाध्यकारी व्यवस्थाका कारण स्थानीय तहमा ६ हजार ५ सय ६७ दलित महिलाको सहभागिता सुनिश्चित भयो। यद्यपि, अन्य संरचनाहरूमा संवैधानिक व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याइएको अवस्था छैन।

पछिल्लो प्रतिनिधि सभाको विघटन अधिसम्म केन्द्र र प्रदेश सरकारमा जम्मा तीन जना दलितले क्याबिनेट मन्त्री र एक जनाले राज्यमन्त्रीको रूपमा प्रतिनिधित्व गर्न पाएका थिए।

मधेश प्रदेश सरकार निर्माणको शुरुवातदेखि नै एकजना पनि मन्त्रिपरिषद्मा दलित समुदायका संसद्लाई समावेश गराइएको छैन। समावेशी समानुपातिक सिद्धान्तलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन र मधेश प्रदेश सरकारमा दलित समुदायको समावेशीताका लागि अधिवक्ता राजकुमार महासेठले उच्च अदालत जनकपुरमा २०७८ असार १० गते रिट दायर गरेको थियो। उक्त रिट हाल विचाराधीन अवस्थामा छ।

सङ्घीय प्रतिनिधिसभामा प्रत्यक्षतर्फ दलित सांसद जम्मा तीन जना पुरुष छन्। समानुपातिकतर्फ प्रतिनिधि सभामा १६ जना दलित सांसद मध्ये महिलाको सङ्ख्या १४ जना छन्। सातवटै प्रदेशमा दलित प्रदेश सभा सदस्य पाँच जना मधेशी महिलासहित २९ जना छन् भने चार जना दलित पुरुषले प्रत्यक्षबाट जितेका छन्। राष्ट्रिय सभा तर्फका सात जना दलित सांसद सबै पुरुष छन्। प्रतिनिधित्वको यस्तो अवस्थाले समानुपातिक प्रतिनिधित्वको अवधारणालाई नै उपहास गर्ने काम गरेको छ।^७

निष्कर्ष

मधेश प्रदेशमा प्रहरी हिरासतमा गएको दुई वर्षमा मृत्यु भएका रौतहटका एक

७. <https://socialchange.org.np/governanceblog-2021-07-04-01/>

र धनुषाका दुई गरी तीनै जना दलित समुदायका छन्। विभिन्न आरोपमा गिरफ्तार परेको उनीहरूको प्रहरी सुरक्षा घेरा अर्थात प्रहरी हिरासतमै मृत्यु हुनु र पीडित परिवारले प्रहरीको कुटपिट तथा यातनाका कारण मृत्यु भएको भनि आरोप लगाउनु यस्ता घटनाको अध्ययन र अनुसन्धानको महत्वपूर्ण पाटो छ। पीडित परिवारले लगाएको आरोप घटनाको निष्पक्ष अनुसन्धान र यस्तो घटना पुनः दोहोरिन नदिन राज्यका सुरक्षा संयन्त्र चुकेको देखिन्छ। यी घटना पश्चात पनि विभिन्न आरोपमा गिरफ्तार परेका दलित समुदायका व्यक्तिहरूमाथि प्रहरी हिरासतमै कुटपिट तथा यातनाका घटना रोकिएको छैन।

यस प्रदेशमा सबै भन्दा बढी दलित समुदायको जनसङ्ख्या अर्थात १७.२९ प्रतिशत छ। सङ्घीयता कार्यान्वयनको यस अवधिमा पनि जातपात र छुवाछूतका नाममा दलितमाथि विभेदका घटनाहरू भइरहेका छन्। जातीय छुवाछूत घटनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा लिइएको छ। जातीय छुवाछूत घटनासँग सम्बन्धित जातीय छुवाछूत कसुर सजाय ऐन २०६८ भनि छुट्टै

कानून पनि छन्। तर, कमै मात्रामा जातीय छुवाछूतका घटना प्रहरीमा आउँछन्। कारण आर्थिक रूपले कमजोर, विभेदमा परेका र न्याय र राजनीतिकमा पहुँच नभएकै कारण न्यायका लागि प्रहरीमा जान सक्दैन। प्रहरीमा गए पनि न्याय पाउने भन्ने कुरामा विश्वास हुँदैन। प्रहरीलेसमेत जातीय छुवाछूतका उजुरी सहजै रूपमा दर्ता गर्न मान्दैन। सम्भव भएसम्म प्रहरीले घटना समाजमै मिलाउन दबाव दिन्छ।

राज्यको हरेक तहमा तथा नीति निर्माणमा समानुपाति समावेशी अनुसार दलितको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गरिने संवैधानिक व्यवस्था पनि छ। तर, राज्यका हरेक निकायमा तथा नीति निर्माणको तहमा दलितको सहभागितालाई हेर्ने हो भने संविधान तथा कानूनले निधारण गरे अनुसार नभएको पाइन्छ। जसका कारण दलित समुदायलाई उपेक्षा गरिएको चौतर्फी आलोचना हुँदै आएको देखिन्छ।

सुझाव तथा सिफारिस

- ▶ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत अन्त्यको लागि ठोस नीति अवलम्बन गरी बजेट

विनियोजन गर्नुपर्ने।

- ▶ प्रदेश अन्तर्गतका सबै जिल्लाहरूलाई छुवाछूतमुक्त जिल्ला घोषणा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।
- ▶ प्रदेश नं. २ अन्तर्गत रहेका डोम तथा मुसहर समुदायको आर्थिक, शैक्षिक तथा सामाजिक अवस्थामा स्तरोन्नति गर्नको लागि विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- ▶ जातीय भेदभावका मुद्दाको प्रभावकारी अनुसन्धान गर्नुपर्ने।
- ▶ विद्यमान जातीय तथा अन्य सामाजिक विभेद तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ मा संशोधन गरी प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने र कैद सजाय पाँच वर्ष भन्दाभन्दा माथि हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- ▶ प्रहरी कार्यालयमा दलित डेस्कको स्थापना गरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको घटनाको विशिष्टीकरण ढङ्गले अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने।

राज्य संरचनामा दलित समुदायको प्रतिनिधित्व र दलितको अवस्था					
क्र.सं.	प्रतिनिधित्वको पद र तह	जम्मा सङ्ख्या	दलितको सङ्ख्या	प्रतिनिधित्व प्रतिशतमा	हनुपर्ने सङ्ख्या
१.	सङ्घीय मन्त्रिमण्डल	२५	१	४	३ जना
२.	प्रदेश मन्त्रिमण्डल	५१	२	४	७ जना
३.	प्रतिनिधि सभा सदस्य	२७५	१९	७	३८ जना
४.	राष्ट्रिय सभा सदस्य	५९	७	१२	८ जना
५.	प्रदेश सभा सदस्य	५५०	३३	६	७६ जना
६.	नगर प्रमुख	२९३	६	२.०४	४० जना
७.	उपप्रमुख	२९३	११	३.७५	२७ जना
८.	जि.स.स.अध्यक्ष	७७	८	१०.३८	११ जना
९.	जि.स.स.उपाध्यक्ष	७७	९	११.६८	११ जना
१०.	जि.स.स.स.	५३४	९९	१८.५३	७४ जना
११.	गाउँपालिका अध्यक्ष	४६०	१	०.२१	६३ जना
१२.	गाउँपालिका उपाध्यक्ष	४६०	१६	३.४७	६३ जना
१३.	वडा अध्यक्ष	६७४३	१९७	२.९२	९३० जना
१४.	न.का.पा. सदस्य	६२८७	८५५	१३.५९	८६७ जना
१५.	गा.का.पा.सदस्य	६७८९	१०७८	१५.९८	९३६ जना
१६.	दलित म.वडा सदस्य	६७४३	६५६७	९७.३८	१८६१ जना
१७.	दलित पुरुष वडा सदस्य	१३४८६	७९७	५.९०	१८६१ जना

स्रोत : निर्वाचन आयोग, २०७४(क), निर्वाचन आयोग २०७४ (ख), समता फाउण्डेशन, २०७७

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत उपयोगमा स्थानीय समुदाय र सरकारको अन्तरविरोध

गणेश भण्डारी/दीपेन्द्र अधिकारी

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को पाँच महिनामा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा वन्यजन्तुको आक्रमणबाट चार जनाको मृत्यु भएको छ। सोही अवधिमा विभिन्न जनावरको आक्रमणमा परी २५ जना घाइते भएका छन्। निकुञ्जका सूचना अधिकारी गणेशप्रसाद तिवारीका अनुसार चालु आवमा गैंडा, हात्ती, बँदेल र गौरीगाईको आक्रमणबाट एक/एक जनाको मृत्यु भएको हो। यस्तै सोही समयमा हात्तीको आक्रमणबाट चार, गैंडाको आक्रमणबाट १५, बाघको आक्रमणबाट तीन, भालुको आक्रमणबाट चार, जङ्गली बँदेलको आक्रमणबाट दुई र मगर गोहीको आक्रमणबाट एक जना घाइते भएका छन्। घाइतेमध्ये १६ सामान्य तथा १३ जना गम्भीर भएको उनले जानकारी दिए। चालु आवमा मानवीय क्षति, घरगोठ क्षति र भण्डारण गरिएको अन्नको क्षतिवापत निकुञ्जले ८० लाख ७३ हजार क्षतिपूर्ति तिरेको छ। निकुञ्जले वन्यजन्तुबाट भौतिक तथा मानवीय क्षति भएका पीडित परिवारलाई आव २०७५/७६ देखि आव २०७८/७९ को कात्तिक मसान्तसम्म रु ६ करोड २५ लाख ४४ हजार राहत वितरण गरेको छ।

पृष्ठभूमि

देशको पहिलो राष्ट्रिय निकुञ्ज चितवन निकुञ्ज स्थापना भएको ५० वर्ष पूरा हुन लागेको छ। वि.सं. २०२९ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन जारी भएपछि २०३० सालको असोजमा चितवन निकुञ्ज स्थापना भएको थियो। निकुञ्जको आन्तरिक सुरक्षामा नेपाली सेनाको जिम्मेवारी रहेको छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ को दफा ३३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले २०५२ फागुन २८ गते “मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियामावली २०५२” सार्वजनिक गर्‍यो। यसले मध्यवर्ती क्षेत्रको सीमाङ्कन, व्यवस्थापन, उपभोक्ता समिति गठन, मध्यवर्ती क्षेत्रका निषेधित कार्यहरू, वन विकाससम्बन्धी व्यवस्था, सामुदायिक विकास, रकम जम्मा गर्ने र क्षतिपूर्ति निर्धारण लगायतको सीमा निर्धारण गर्‍यो। यसैबीच सरकारले स्थानीयलाई पनि संरक्षणमा समेट्न भन्दै निकुञ्जसँग जोडिएको भूभागलाई २०५३ सालको मङ्सिर १७ गते चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा गरेर कार्यक्रम र बजेट व्यवस्था गर्न थाल्यो। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज वरिपरिको मध्यवर्ती क्षेत्र ७ सय ५०

वर्गकिलोमिटर क्षेत्रमा फैलिएको छ। निकुञ्जसँग सीमाना जोडिएका चितवनसहित, नवलपरासी (नवलपुर) र मकवानपुर तथा पर्सा गरेर चार जिल्लाका ८० हजार घरधुरी मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। एक महानगरपालिका, आठ नगरपालिका र तीन गाउँपालिका गरेर १२ स्थानीय तहका १ सय २२ ओटा वडाहरू मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्दछन्। मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका २०५६ मार्फत पनि यस क्षेत्रमा हुने कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ साथै मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियामावलीलाई सरकारले २०७५ मा परिमार्जित गरेको छ।

मध्यवर्ती क्षेत्र (बफर जोन) ले स्थानीयलाई नियमित रूपमा वन पैदावार उपभोग गर्न पाउने सहूलियत प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्ष वरिपरिको तोकिएको क्षेत्र जनाउँछ। यस्तो क्षेत्रमा बारम्बार वन्यजन्तु ओहोरदोहोर गरिरहने हुँदा त्यहाँको भू-उपयोग वन्यजन्तुमैत्री हुनुपर्ने मान्यता छ। मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण गरी निकुञ्जको दीर्घकालीन संरक्षण कार्यलाई सहज र द्वन्द्वमुक्त बनाउने उद्देश्यले कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो। नेपालमा वि.सं. २०४९ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ लाई संशोधन गरेपछि

मात्र सुरुवात भयो। मध्यवर्ती क्षेत्रको भू-उपयोग वन क्षेत्रबाहेक खेतीपाती र बसोबासमा भएको छ। यस्तो क्षेत्रको व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ ले सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षले आर्जन गरेको ३० देखि ५० प्रतिशतसम्म आम्दानी खर्च गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। मानव जाति र प्रकृतिबीच सन्तुलित सम्बन्ध कायम राख्न यो कार्यक्रम उपयोगी देखिएको छ।

अर्कोतर्फ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले मध्यवर्ती सामुदायिक वनको व्यवस्थापन, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्नेलगायत आफ्नो क्षेत्रको जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई सुम्पिएको छ।

राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापनासँगै स्थानीय समुदायलाई वन पैदावार उपभोग गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गरियो। निकुञ्जमा वन्यजन्तुको संख्यामा वृद्धि भएसँगै वन्यजन्तुले मानिस, पशुधन र बालीनालीलाई क्षति पुऱ्याउन थाले। यसबाट मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व बढ्यो। यो समस्या समाधान गर्न स्थानीय बासिन्दाका वन पैदावारका आवश्यकता निकुञ्ज बाहिरै पूरा गर्नुपर्ने र जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउनुपर्छ भन्ने

सोचको विकास भयो। यो सोचलाई कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षको मध्यवर्ती क्षेत्र तोक्ने र स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जन सुधार गर्न वातावरणमैत्री कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने कानुनी व्यवस्था गरियो। सोको कार्यान्वयनका लागि मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५२ लागु गरिएको हो।

मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु भएसँगै विगत दुई दशकको अवधिमा मानव वन्यजन्तुबीचको द्वन्द्व घटेको छ। वन्यजन्तुले मानिस, पशुधन र बालीनालीलाई पुर्‍याउने क्षतिमा कमी आएको छ। वन्यजन्तु पीडितलाई राहत दिने व्यवस्था गरिएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रमअन्तर्गत ठाउँठाउँमा तारबार, पर्खाल, ट्रेन्चलाइन निर्माण तथा सोलार फेन्सिङ गरी वन्यजन्तुबाट हुने नोक्सानीलाई कम गरिएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रमा गरिएको वन व्यवस्थापनका कारण निकुञ्जभित्र हुने अनियन्त्रित चरिचरन तथा रुख कटानीमा स्वतः कमी आएको छ।

मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५२ संशोधन २०७५को परिच्छेद २ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षबाट प्रभावित हुन सक्ने क्षेत्र, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षको भौगोलिक अवस्थिति, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्ष क्षेत्रभित्र पर्ने गाउँ तथा वस्तीहरूको अवस्थिति, मध्यवर्ती क्षेत्रको व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले सरल र व्यवहारिक हुन सक्ने क्षेत्र यसको सीमांकन क्षेत्र भनी व्यवस्था गरेको छ।

त्यस्तै नियमावलीको परिच्छेद ५ मा मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र निषेधित कार्यहरू भनी उल्लेख छ। आफ्नो हक नपुग्ने कुनै भू-भाग नियन्त्रण गर्न वा रुख काट्नु, वन फाँड्नु वा वन क्षेत्र आवाद गर्न, वन पैदावार नास हुने कुनै काम गर्न वा वनमा आगो लगाउनु, वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल असर पर्न सक्ने गरी ढुङ्गा, माटो, बालुवा वा खानी खन्न वा कुनै खनिज पदार्थ माटो वा अन्य यस्तै पदार्थ हटाउनु, मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र बग्ने नदी, खोला वा पानीको स्रोतमा कुनै हानिकारक विषादी वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्न, अनधिकृत रूपमा शिकार खेल्न र वन्यजन्तुलाई क्षति पुर्‍याउनु भनी उल्लेख

छ।

अध्ययनको उद्देश्य

१. चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रका जनताको आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारका विषय उजागर गर्ने।
२. मानव र वन्यजन्तुबीच हुने द्वन्द्व न्यूनिकरणका लागि अपनाउनुपर्ने सतर्कता तथा उपायको खोजी गर्ने।
३. निकुञ्ज प्रशासन, सुरक्षाकर्मी र स्थानीय समुदायको सम्बन्धका अध्ययन गरी मध्यवर्ती क्षेत्रका जनताको अधिकार रक्षाका लागि राज्यलाई जिम्मेवार बनाउने।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरिएको छ।

प्राथमिक स्रोतमा

१. स्थलगत अवलोकन, भ्रमण र अनुगमन, एवम्
२. स्थानीय बासिन्दा, सम्बन्धित तहका जनप्रतिनिधि र सरोकारवाला निकायसँग गरिएका लक्षित समूह छलफल र अन्तर्वार्ता रहेका छन्।

द्वितीय स्रोतमा

१. राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐन, निकुञ्जको वार्षिक प्रतिवेदन, गोष्ठी, तथा मध्यवर्ती क्षेत्रका सवालमा प्रकाशित समाचार, लेख तथा रचनाहरू
२. सम्बन्धित निकायबाट भएका अध्ययन अवलोकनका प्रतिवेदनहरू रहेका छन्।

अध्ययनको सीमा

१. यो अध्ययन चितवनको मध्यवर्ती क्षेत्र (बफर जोन) को व्यवस्था, त्यसले सो क्षेत्र आसपासमा बसोबास गर्ने तथा त्यसमै आश्रित आदिवासी जनजातिको मानव अधिकारको स्थितिमा पारेको प्रभावसँगमात्र केन्द्रित छ।
२. आर्थिक सामाजिक साँस्कृतिक अधिकार र आवासको अधिकारसँग केन्द्रित छ।
३. यो प्रतिवेदनले देशका अन्य मध्यवर्ती

क्षेत्रका जनताको अवस्थाको चित्रण गर्दैन।

समस्या तथा सरोकार

व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायहरू सबैमा द्वन्द्व भइरहन्छ। दुई वा सोभन्दा बढी पक्षहरूबीच विचार, उद्देश्य, चाहना, आवश्यकता, प्राथमिकता, स्वार्थ आदिमा बेमेल वा असमझदारी भएमा द्वन्द्व उत्पन्न हुन्छ। कुनै पनि क्षेत्रमा भएको द्वन्द्व समाधान भए पनि फेरि (चितवन दर्पण-५२५, इतिहास, वर्तमान र परिकल्पना) अर्को विषयमा द्वन्द्व सुरु हुन्छ। त्यसैले आजकल द्वन्द्व समाधानभन्दा द्वन्द्व व्यवस्थापन शब्द प्रचलनमा आएको छ। हुन त हरेक संस्थामा परिवर्तनका लागि निश्चित मात्रामा द्वन्द्व हुनुपर्दछ भनिन्छ। सामान्यतः आफ्नो हितका लागि अरूको अधिकार कटौती गरियो भने द्वन्द्व सृजना हुन्छ। सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक जुनसुकै कारणले पनि द्वन्द्व हुनसक्छ। त्यसरी नै प्राकृतिक स्रोत उपभोग गरी जीवन आश्रित भएकालाई निषेध गर्दा द्वन्द्व हुन्छ।

मानव र वन्यजन्तुबीच द्वन्द्व

मानव-वन्यजन्तु दुई पक्षबीच एकले अर्कोलाई पारेको नोक्सानी तथा अवरोधले द्वन्द्व सृजना भएको हो। जङ्गलको आसपास बस्ने बासिन्दाहरू काठ, दाउरा, घाँस, खर, खडाइ सङ्कलन गर्ने, गाईवस्तु चराउने, गिट्टी, बालुवा, ढुङ्गा उत्खनन गर्ने गर्दथे। जब संरक्षित क्षेत्र घोषणा भयो मानिसहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक प्राकृतिक स्रोत उपयोग गर्न निषेध गरियो। फलस्वरूप, निकुञ्ज र स्थानीय जनताबीच द्वन्द्व बढ्दै गयो। मध्यवर्ती संरक्षण क्षेत्र वरिपरि पनि वन्यजन्तुको सङ्ख्या बढ्दै जानु, निकुञ्जमा अतिक्रमण बढ्दै जानु, घाँसे मैदान कम भई वन्यजन्तुलाई आहारको कमी हुनु आदि कारणले वन्यजन्तु गाउँ प्रवेश गर्न थाले। वन्यजन्तुले खेतीपाती, तरकारी, घर, गोठ नष्ट गर्नेदेखि घरपालुवा जनावर तथा मानव समुदायमाथि आक्रमणका घटना बढ्दै जाँदा मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व बढ्दै गयो।

निकुञ्ज क्षेत्र वन्यजन्तुको संरक्षण क्षेत्र घोषणा भएपछि निकुञ्जको नीतिले वोटे, मुसहर, माभी, सुकुम्बासी तथा जङ्गलमा आश्रित परिवारलाई जीवनयापन गर्न कठिन

भयो। जडिबुटी खोज्न, निउरो ल्याउन वा माछा मार्न समेत निषेध गरेपछि उनीहरूको जीवन कष्टकर हुन पुग्यो। निकुञ्ज र वन्यजन्तुप्रतिको जनआक्रोशले गर्दा चोरी सिकारी पनि बढ्नुका साथै मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व चनौतीपूर्ण हुँदै गएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रका बासिन्दाहरूको कृषि उत्पादनहरू सबभन्दा बढी बँदेल त्यसपछि गैंडा, मृग, हरिण आदिले नोक्सान पुऱ्याएको देखिन्छ। बाघले घरपालुवा जनावर तथा मानिसमै आक्रमण गरी क्षति गरेको छ भने जङ्गली हात्तीहरूले घर, गोठ, गोदाम भत्काउनेदेखि मानवीय क्षतिसम्म गरेको देखिन्छ। यति ठूलो जोखिम सहर पनि निकुञ्ज आसपासका जनताहरू वन्यजन्तु संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा सचेत देखिन्छन्।

तर, वन्यजन्तुको आक्रमणबाट बर्सेनी धनजनको क्षति स्थानीयले व्यहोर्नु परेको छ। मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा हुनुअघि देखिनै निकुञ्ज छेउमा बस्ने सर्वसाधारण घाँस दाउरा र अन्य आवश्यक सामग्री लिन निकुञ्ज जाने गर्दथे। त्यसवेला पनि निकुञ्ज प्रशासन उनीहरूलाई रोक्दथ्यो।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को पाँच महिनामा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा वन्यजन्तुको आक्रमणबाट चार जनाको मृत्यु भएको छ। सोही अवधिमा विभिन्न जनावरको आक्रमणमा परी २९ जना घाइते भएका छन्। निकुञ्जका सूचना अधिकारी गणेशप्रसाद तिवारीका अनुसार चालु आवमा गैंडा, हात्ती, बँदेल र गौरीगाईको आक्रमणबाट एक/एक जनाको मृत्यु भएको हो। यस्तै सोही समयमा हात्तीको आक्रमणबाट चार, गैंडाको आक्रमणबाट १५, बाघको आक्रमणबाट तीन, भालुको आक्रमणबाट चार, जङ्गली बँदेलको आक्रमणबाट दुई र मगर गोहीको आक्रमणबाट एक जना घाइते भएका छन्। घाइतेमध्ये १६ सामान्य तथा १३ जना गम्भीर भएको उनले जानकारी दिए। चालु आवमा मानवीय क्षति, घरगोठ क्षति र भण्डारण गरिएको अन्नको क्षतिवापत निकुञ्जले ८० लाख ७३ हजार क्षतिपूर्ति तिरेको छ। निकुञ्जले वन्यजन्तुबाट भौतिक तथा मानवीय क्षति भएका पीडित परिवारलाई आव २०७५/७६ देखि आव २०७८/७९ को कात्तिक मसान्तसम्म रु ६ करोड २५ लाख ४४ हजार राहत वितरण गरेको छ।

मृतक चारै जनाको परिवारलाई ४०

लाख राहत रकम वितरण गरिएको छ। त्यस्तै वन्यजन्तुबाट सामान्य घाइते भएका पीडित परिवारलाई ३ लाख ७ हजार रुपियाँ र गम्भीर घाइते भएका पीडित परिवारलाई १३ लाख १६ हजार उपलब्ध गराएको तिवारीले जानकारी दिए। वन्यजन्तुको आक्रमणबाट आव २०७३/७४ मा १०, आव २०७४/७५ मा पाँच, आव २०७५/७६ मा १२, आव २०७६/७७ मा नौ र आव २०७७/७८ मा १२ जनाको मृत्यु भएको थियो। निकुञ्ज र स्थानीयवासीबीच द्वन्द्व बढेपछि मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समितिको अवधारणा ल्याएर निकुञ्जको आम्दानीको ५० प्रतिशतसम्म मध्यवर्ती क्षेत्रमा खर्च गर्न थालिएको छ।

निकुञ्जभित्र बासस्थल राम्रो नहुँदा वन्यजन्तु मध्यवर्ती वन र खेतमा आउने र घटना हुने गरेको हो। यसका लागि स्थानीय जनतालाई जोखिमबाट जोगाउन सरकारले दिगो कार्ययोजना सहितको कार्यक्रम ल्याउनु पर्छ। आम्दानी र बजेट छुट्याएर मात्र सम्भव हुँदैन। पटिहानीमा कङ्क्रिट पर्खाल लगाएको क्षेत्रमा अहिले ढुक्कले खेतीपाती हुने गरेको मध्यवर्ती समितिका पूर्व अध्यक्ष शंकर महतो बताउँछन्। यस्ता कार्यक्रमलाई मध्यवर्ती क्षेत्रका अन्य स्थानमा पनि लागु गर्दै जान सकिन्छ।

सुरक्षार्कमी र स्थानीय समुदायबिचको द्वन्द्व

मध्यवर्ती क्षेत्रको सुरक्षाको जिम्मा नेपाली सेनाको खड्गदल गणले लिएको छ। सोही क्षेत्रलाई आफ्नो जीविकोपार्जनको माध्यम बनाएका स्थानीय समुदायलाई सुरक्षार्कमीले निकुञ्जको सुरक्षाको बाधक मान्दछ र स्थानीय समुदायको सामाजिक गतिविधिलाई बन्देज लगाउँदै आएको छ। चरिचन, घाँस, दाउरा, सातर, माछा तथा कन्दमूलको स्रोत साधनमा सुरक्षार्कमी बाधक बन्दछ भने सुरक्षार्कमीलाई स्थानीय जनतालाई श्रेष्ठकारूपमा लिएको छ।

कुसुम घटना

माडी नगरपालिका-९ मा रहेको कुसुमखोलामा निकुञ्जबाट खटिएका कर्मचारी र सैनिकको टोलीले कुसुमखोलाका काजीमानको पुख्यौली घर र दीपबहादुरको घरमा २०७७ साउन ३ गते आगजनी गर्नुका साथै अन्य आठ ओटा घरमा घर हात्ती लगाएर भत्काउँदै बाँकी बस्ती पनि एक

साताभित्र खाली गर्न आदेश दिएको थियो। दुई दशक अधिदेखि कुसुमखोलामा भन्डै २ सय घरधुरी रहेकामध्ये प्याउलीमा वडा नम्बर-९ कै राईडाँडामा र वडा ७ को परूँमा राखिएको थियो। तर, निकुञ्जको अवरोधका कारण कुसुमखोलाबाट विस्थापितको उचित व्यवस्था हुन सकेको छैन।

चेपाङहरूलाई नयाँ घर बनाउन बजेट विनियोजन भएको भए पनि निकुञ्ज प्रशासनले काम अधि बढाउन नदिँदा बजेट नै फ्रिज भएको छ। कुसुमखोलाबाट विस्थापित भएका र त्यहीं बस्दै आएका विपन्नलाई व्यवस्थापन गर्न नगरपालिकाले पहिलो चरणमा प्रदेश सरकार, नगरपालिका र दाताको सहयोगमा ९० वटा घर निर्माण थालेको थियो। तर, निकुञ्जले काम अगाडि बढाउन दिएको परोइ खोलाकिनारमा ५० वटा घर बनाउन पोल गाड्दै गर्दा निकुञ्जले रोक्न थाले। माडी नगरपालिका-९, राईटोलमा निकुञ्जको अवरोधबीच ६० ओटा घर निर्माण गरिएको छ।

कुसुमखोलाका चेपाङलाई निकुञ्जको जग्गाबाट विस्थापित गराएर नगरपालिकाले पुनः निकुञ्जकै जग्गामा ल्याएर राखेको छ। फेरि यहाँबाट विस्थापित हुनपर्ने उनीहरूको गुनासो छ। कतिपयले सुकुम्बासी हुने ?

माडी नगरपालिका वडा नं-८, इन्द्रवस्ती र साविकको जीवनपुर आधारभूत विद्यालय नजिकैका ठाउँमा अस्थायी टहरा निर्माण गरी कुसुमखोलावासी बसाइँ सर्न थालेका छन् र हालसम्म सो क्षेत्रमा ९३ घरधुरी कुसुमखोलावासी बसाइँ सरिसकेका छन्। कुसुमखोलावासीहरू बसाइँ सरी आएको सो क्षेत्रमा घाँघर खोलाको कटान सम्भावना छ। त्यसको तटबन्ध, शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्था र सुरक्षित बासको प्रबन्ध छैन।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने बाँदरभुलाको करिब १ हजार विघामा ७ सय घरधुरी बसोबास गर्दै आएका छन्। दैवी प्रकोपका कारण सुकुम्बासी बनेका बासिन्दा सो सार्वजनिक जग्गा अतिक्रमण गरी बसोबास गर्दै आएका हुन्। उनीहरूलाई जिल्ला वन कार्यालयले हटाउन कोसिस गरेको थियो। सो ठाउँ २०५३ सालमा निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा परेपछि

निकुञ्जले दुईपटक हटाउने प्रयास गरे पनि सफल भएको थिएन। विसं २०४८ तिरबाट सो ठाउँमा बस्ती बस्न सुरु गरेको हो।

माडीकै वाल्मीकि आश्रम वरिपरि बसोबास गर्दै आएका सुकुमबासी परिवारहरूको दैनिकी पनि कष्टकर बन्दै गएको छ। जग्गा पाउने आशमा २०२० सालदेखि बसोबास गर्दै आएका आठ घर सुकुमबासी रहेका छन्। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जसँग जोडिएको वाल्मीकि आश्रमको भूगोल चितवन जिल्लासँग जोडिएको भए पनि पूर्वी नवलपरासी विनयी त्रिवेणी गाउँपालिकाको त्रिवेणीधामदेखि नारायणी नदीमा डुङ्गावाट मात्र जान सकिने अवस्था रहेको छ।

चेपाङहरू ३० औं वर्षदेखि बसोबास गरी आएको यस क्षेत्र मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र पर्दछ र उनीहरूलाई स्थानीय निकायले घरधुरी प्रमाण दिएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्न कानुनतः मिल्छ। चेपाङ समुदायले विभेद, असमानता, बहिष्करण, अन्याय भोगिरहेका छन् र उनीहरूको भूमि र स्रोत राज्यले हड्पेका कारण निरन्तर लोपोन्मुख बनाइएका छन्। नेपालको संविधानको धारा ३७ तथा आवासको हकसम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा ३ र ७ ले आवासको हक सुरक्षित गरेको छ।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज त्यहाँका आदिवासी थारु, कुमाल, बोटे, माभी, चेपाङलाई विस्थापन गरी बनाइएको हो। मञ्जुरीबिना लिइएका जमिन फिर्ता पाउने, जमिनको बदला जमिन पाउने, त्यो काबुवाहिरको परिस्थिति परी फिर्ता दिन नसकिएमा त्यसको न्यायोचित क्षतिपूर्ति पाउने आदिवासीको अधिकार मानवअधिकारका कानुनहरूले प्रदान गर्दछन्।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ ले निकुञ्जको आम्दानीको ३० देखि ५० प्रतिशत रकम मध्यवर्ती क्षेत्र उपभोक्ता समितिलाई दिनसक्ने व्यवस्था गरेको छ। जसअनुसार चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जका २२ वटा मध्यवर्ती उपभोक्ता समितिलाई वार्षिक ६ करोडभन्दा बढी रकम जान्छ। निकुञ्जबाट आउने रकममध्ये उपभोक्ता समितिले ३० प्रतिशत, संरक्षण कार्यक्रम र सामुदायिक विकास

कार्यक्रमले ३० प्रतिशत, २० प्रतिशत आयआर्जन तथा सीप विकास कार्यक्रम र १०/१० प्रतिशत संरक्षण शिक्षा र प्रशासनिक काममा खर्च गर्नुपर्छ। सो रकम सुकुमबासी व्यवस्थापनमा खर्च गर्न नसकिने होइन।

मध्यवर्ती क्षेत्रमा माडी नगरपालिकाको सम्पूर्ण क्षेत्र २ सय १८ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रफलमा मध्यवर्तीअन्तर्गत पर्छ। पछिल्लो समय प्राकृतिक स्रोतसाधन उपयोगको विषयमा माडी नगरपालिका र निकुञ्जबीच विवाद बढेको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रमा तीनओटै तह आआफ्नै कानुनले शक्तिशाली छन्। क्षेत्राधिकार जुधेको छ, तर यस विषयमा छलफल गर्न समन्वय गर्ने कानुनी आधार छैन। तीनै तहले एकअर्कालाई टेढैनर्न र एकअर्काको अस्तित्वलाई स्वीकारेको पाइँदैन। सबै पक्ष एकै ठाउँमा बसेर समस्याको समाधानका लागि पहल गर्ने साझा मञ्चको अभाव छ।

समुदाय र सुरक्षाकर्मीको सम्बन्ध

वन पैदावारका लागि निकुञ्ज क्षेत्रमा जाँदा हप्कीदप्की र कुटपिट गर्ने भएकाले सेनासँग स्थानीयको सम्बन्ध राम्रो थिएन। तर पछिल्ला वर्षहरूमा भने सेनासँग विगतको जस्तो तिकता नरहेको स्थानीय बताउँछन्। विगतमा स्थानीयसँग सेनाको सम्पर्क र संवाद नै नहुँदा आपसमा दूरी र बैरभाव थियो। पछिल्लो समय दुवैबिच सहकार्य मात्र बढेको छैन, सहयोग आदानप्रदान पनि हुन थालेको छ। संरक्षणमा स्थानीय समुदाय, नेपाली सेना र निकुञ्ज प्रशासनलाई मध्यवर्ती क्षेत्र कार्यक्रमले एकै ठाउँमा ल्याएसँगै निकुञ्ज प्रशासन र सेनासँग समुदायको तनाव घटेको हो। संरक्षण कार्यमा स्थानीयलाई प्रत्यक्ष सहभागी गराउन मध्यवर्ती क्षेत्रमा २२ ओटा उपभोक्ता समिति बनाइएको छ। यो रकम उपभोक्ता समितिले प्राथमिकताका आधारमा सामुदायिक विकास, सिंचाइ, संरक्षण तथा आयआर्जन, घाँसे मैदान व्यवस्थापन लगायतमा खर्च गर्ने गर्छ। यस वर्ष समितिहरूले १३ करोड पाए।

स्थानीयले निकुञ्ज क्षेत्रको संरक्षणमा सहकार्य गर्छन् भने निकुञ्ज प्रशासनले पनि स्थानीयको समस्यालाई सम्बोधन गर्छ। निकुञ्ज नजिकैका गाउँमा वन्यजन्तुबाट

समस्या भए स्थानीयको सहयोगका लागि तत्काल सेना पुग्छ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज र आदिवासी जनजाति

जैविक विविधतासम्बन्धी विज्ञहरूको अनुसार आदिवासी जनजातिहरूको आर्थिक जीवन प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर हुन्छ। संस्कृति र प्रकृतिबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ। तर, निजीकरण, भुमन्डलीकरण र खुला बजारीकरणजस्ता घातक पुँजीवादी अर्थ व्यवस्थाको अतिक्रमणले गर्दा जनजाति क्षेत्रका प्राकृतिक स्रोत र जैविक विविधताको अत्याधिक दोहन भएकोले समग्र वातावरणमा नै तीव्र ह्रास आएको छ। नेपालमा पनि आदिवासी जनजाति बसोबास गर्ने क्षेत्र प्राकृतिक स्रोत र जैविक विविधताका लागि अत्यन्त धनी मानिन्छ। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा बसोबास गर्ने रैथाने बासिन्दाहरू भनेका चेपाङ, थारु, दराई, माभी, बोटे, तामाङ आदि पर्दछन्। प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूमा आदिवासी जनजातिहरूको बसोबास क्षेत्रमा पाइने प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधताको उपयोगबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँड गर्दा आदिवासी जनजातिहरूले पनि लाभको ५० प्रतिशत पाउनुपर्ने प्रावधान छ।

जीवन गुजाराको अन्य विकल्प केही नभएर सुकेर कुहिएका दाउरा बटुल्न, फलफूल/कन्दमुल खोज्न, तामाङ/सागपात टिप्न, लिसोपासो थाप्न तथा माछा मार्न राष्ट्रिय निकुञ्जको छेउछाँउ पसेका चेपाङ माभी, बोटे, दराई, थारु, तामाङ लगायतका गरीब तथा निमुखा आदिवासी जनजातिहरू निकुञ्जको चर्को दण्डसजायको भागी मात्र नबनेर निकुञ्ज सुरक्षाकर्मीको गोलीको निशाना बन्ने गर्छन्। विसं. २०७७ साउन १ गते चितवन राप्ती नगरपालिका वडा.नं. २ मा बसोबास गर्ने एकजना चेपाङ घोंगी कीरा खोज्न राप्ती नदीको छेउको खोलामा जादाँ राष्ट्रिय निकुञ्जको सुरक्षाकर्मीबाट निर्मम कुटाइ खाएर उनले ज्यान गुमाए। माडी नगरपालिका वडा.नं. ९ कुसुमखोला बस्ने चेपाङहरूको घरबस्ती २०७७ साउन ३ गते उनिहरूको पूर्व जानकारी बिना राष्ट्रिय

निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीलाई व्यक्ति

हत्याको कसुरमा सजाय

राप्ती नगरपालिका-२ का २४ वर्षीय राजकुमार चेपाङको मृत्यु भएको घटनामा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज सुरक्षार्थ खटिएका सुरक्षाकर्मी चरणकुमार बुढालाई दोषी ठहर गर्दै जिल्ला अदालत चितवनले ०७८ असार २८ गते ९ महिना कैद हुने फैसला सुनाएको छ। न्यायाधीश गायत्री रेग्मीको इजलासले आंशिक अभियोग दावी पुग्ने भन्दै आरोपित बुढालाई नौ महिना कैद, ९ हजार जरिवाना र २ लाख रुपियाँ क्षतिपूर्ति भराउने फैसला गरेको हो। मनसायपूर्वक हत्या भनी कर्तव्य ज्यान मुद्दा दर्ता भएकोमा भवितव्य भनी अदालतले फैसला सुनाएको चितवन जिल्ला अदालतका श्रेष्ठेदार ईश्वर आचार्यले बताए। मृतक चेपाङसहित सात जना स्थानीय मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र पर्ने निकुञ्ज क्षेत्रमा ०७७ साउन १ गते निउरो र घुँगी खोज्न भनी गएको अवस्थामा निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीले नियन्त्रणमा लिई यातना दिनुका साथै कुटपिट गरेका थिए। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको सुरक्षार्थ खटिएका बुढाको कुटपिट तथा यातनाका कारण पीडित राजकुमार चेपाङको साउन ८ गते मृत्यु भएको थियो।

हुदा दर्जामा कार्यरत नेपाली सेनाका कर्मचारी चरणकुमार बुढाविरुद्ध मृतक राजकुमारका बुवा विष्णुलाल चेपाङले ०७७ भदौ २५ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा उजुरी दिएका थिए। यस अघि साउन ८ गते पीडित परिवारले राजकुमारको मृत्यु निकुञ्ज सुरक्षाकर्मीको कुटपिट तथा यातनाबाट भएको भन्दै दिएको उजुरी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, चितवनले साउन ११ गते दर्ता गरेको थियो। मृतक राजकुमार चेपाङको बुवाले भदौ २५ गते भने नामै किटेर उजुरी दिएपछि प्रहरीले मुद्दा प्रक्रिया अघि बढाएको थियो। आरोपित बुढालाई प्रहरीले असोज १२ गते गिरफ्तार गरेको थियो। मृतकको परिवारलाई चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जले ७ लाख, र राप्ती नगरपालिकाले ३ लाख रुपियाँ राहत उपलब्ध गरायो। अति विपन्न सीमान्तकृत समुदायका परिवारको लागि राप्ती नगरकै उपप्रमुख इमानसिंह लामाले निजी खर्चबाट घरसमेत बनाइदिएका छन्। उक्त घटनाको इन्सेक, एडभोकेसी फोरम लगायतका मानव अधिकारवादी संस्थाहरूले स्थलगत अनुगमन गरी घटनामा संलग्नलाई कारबाही, पीडित परिवारलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन तथा यस्ता घटना दोहोरिन नदिन आवश्यक व्यवस्था गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मार्फत सरकारको ध्यानाकर्षण गराउँदै प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका थिए।

निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीहरू आएर वर्षाको समयमा जलाउने र भत्काउने गरी विचल्लीमा पार्ने काम भयो।

अर्कोतर्फ वन जङ्गल र जलस्रोतमा पहुँचको अभाव भएपछि पार्क संरक्षित क्षेत्र तथा बफर जोनमा बसोबास गर्ने चेपाङ लगायतका समुदाय र वन्यजन्तुहरूबीच विभिन्न समयमा द्वन्द्व सिर्जना भइरहेको छ। बागमती प्रदेश अन्तर्गत चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको प्राकृतिक स्रोतमाथि भर पर्दै आएका उनीहरूलाई निकुञ्ज स्थापनापछि जल जमिन र जङ्गलमा आश्रित जीवनपद्धतिलाई निषेध गर्नेगरी सरकारले बनाएको वन संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी विभिन्न नियम कानुनले थप समस्या र चुनौती निम्त्याएको छ। त्यसैगरी संविधानसभा सदस्य तथा चेपाङ सङ्घको पूर्व अध्यक्ष गोविन्द राम चेपाङले राष्ट्रिय निकुञ्ज आसपास क्षेत्रमा बसोबास गर्ने थारु कुमाल, बोटे माभी तथा चेपाङ जातिलाई राष्ट्रिय निकुञ्जले विभेद गरेको बताउँछन्।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धी-१९९ मा विकासको वा कुनै पनि भौतिक निर्माणको नाममा आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको पुख्यौली भूमिबाट विस्थापन गर्न नपाइने प्रावधान छ। राज्यले आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो पुख्यौली भूमिबाट विस्थापन गर्नेपरे उनीहरूको पूर्व सुसूचित सहमतिमा उचित क्षतिपूर्ति दिएर मात्र विस्थापन गर्नुपर्ने उल्लेख छ। तर, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जले पदमपुरबाट त्यहाँ पुस्तौंदेखि बसोबास गर्दै आएका चेपाङहरूलाई उनीहरूको सहमति र उचित क्षतिपूर्ति बिना पूरै गाउँ विस्थापन गरेको घटना पनि छ। त्यस विस्थापनबाट उनीहरूको आर्थिक जीवन तथा भाषा संस्कृति र जातीय पहिचानमा के असर पर्छ भन्ने बारे राज्य संवेदनशील देखिएन। माडी नगरपालिका वडा.नं. ९ कुसुमखोला बस्ने चेपाङहरूको घरबस्ती उनीहरूको पूर्व जानकारी बिना ०७७ साउन ३ गते राष्ट्रिय निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीहरू आएर जलाउने र भत्काउने काम भयो। राज्य यो घटनामा पनि संवेदनशील देखिएन।

समस्या समाधानका लागि नयाँ ऐन कानून निर्माणको आवश्यकता

चेपाङ, बोटे माभी कुमाल थारुलगायत अति सिमान्तकृत समुदाय पुस्तौंदेखि वन, जङ्गल तथा नदी किनारका छेउमा बसोबास गर्दै आएका छन्। विशेषगरी वन, जल, जमिन र जङ्गलमा आदिवासी जनजाति आश्रित छन्। तर, सरकारले जैविक विविधता संरक्षण पद्धतिको अभ्यास सुरु गरेपछि ती अति सिमान्तकृत चेपाङ लगायतका समुदायको अवस्था, बसोबास र जीवनशैली भने जोखिममा परेको छ। किनकी वन जङ्गल र जलस्रोतमा पहुँचको अभाव भएपछि पार्क संरक्षित क्षेत्र तथा बफरजोनमा बसोबास गर्ने चेपाङ लगायतका समुदाय र वन्यजन्तुहरूबीच विभिन्न समयमा द्वन्द्व सिर्जना भइरहेको छ। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको प्राकृतिक स्रोतमाथि भर पर्दै आएका उनीहरूलाई निकुञ्ज स्थापनापछि जल जमिन र जङ्गलमा आश्रित जीवनपद्धतिलाई निषेध गर्नेगरी सरकारले बनाएको वन संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी विभिन्न नियम कानुनले थप चुनौतीहरू खडा गरेको छ। संरक्षित क्षेत्रमा आदिवासी समूहको पुख्यौली बासस्थान रहेको कुरा त स्थापित भएको छ। तर, सो क्षेत्रमा पार्क तथा संरक्षित क्षेत्र निषेधित गरिनुले उनीहरूको बासस्थान, अस्तित्व र जीवनशैलीमाथि ठूलो समस्या

सिर्जना भएको हो।

मध्यवर्ती क्षेत्रमा भएको समस्याका नाममा सरकारले गर्ने कामको अवस्था

मध्यवर्ती क्षेत्रमा आउने बजेट विभिन्न पाँच शीर्षकमा खर्च हुन्छ। सामुदायिक विकासमा ३० प्रतिशत, संरक्षण कार्यमा ३० प्रतिशत, आयआर्जन र सीप विकासमा २० प्रतिशत, संरक्षण र शिक्षामा १० प्रतिशत र मध्यवर्ती उपभोक्ता समितिहरूको प्रशासनिक काममा १० प्रतिशत खर्च हुन्छ। जङ्गली जनावरले स्थानीयको ज्यान लिएमा मृतकका परिवारले राहत स्वरूप १० लाख रुपियाँ पाउँछन्। घाइतेले उपचार खर्च पाउँछ। मेघौली आसपास ४५ प्रतिशत थारुहरू छन्। थारुलाई मर्दा, पर्दा, हरेक धार्मिक, साँस्कृतिक पर्व र कार्यमा माछा चाहिन्छ। निकुञ्जभित्र हैन मध्यवर्तीकै घोला खोल्सामा पनि माछा मार्न पाइन्छ। मध्यवर्ती व्यवस्थापन समितिका वर्तमान अध्यक्ष प्रकाश ढुङ्गानाले राहत र क्षतिपूर्तिको प्रकृया सहज बनाउने, कम भएको रकम बढाउने काम गर्न आवश्यक रहेको बताए।

भरतपुर महानगरपालिकाको वडा नम्बर १३ र २२ मा पर्ने पटिहानी राप्ती किनारका बोटे समुदायका हरेक व्यक्तिहरू खोला र नदीमा माछा मार्न पाउनुपर्ने आफ्नो परम्परागत पेशामा सरकारी हस्तक्षेप नहोस्

भन्ने चाहान्छन्। उनीहरूको पितापुर्खाले माछा मार्दै आएको खोला अहिले चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको सीमानाभित्र पर्दछ। जहाँ निकुञ्जले दिने अनुमतिपत्र भएकाले मात्रै माछा मार्न पाउँछन्। भरतपुर महानगरपालिका-२२ को बोटे टोलमा भण्डे ६८ घरधुरी छन्। महानगरपालिकाको सबैभन्दा ठूलो बोटे बस्ती यही भएको वडाध्यक्ष विष्णुराज महतोले बताए। पटिहानी राप्ती किनारमा भण्डे १ सय घर अल्पसङ्ख्यक आदिवासी बोटे समुदायहरूको बसोबास छ। माछा मार्नु बोटेहरूको परम्परागत पेसा भएको र निकुञ्जले यसमा बन्देज लगाएको नेपाल बोटे समाज चितवनकी अध्यक्ष इन्दिरा बोटेको आरोप छ। लाइसेन्स हुनेले मात्रै निश्चित सर्त र समय सीमाभित्र रहेर माछा मार्न पाउँछन्। त्यसैले सबै बोटे समुदायका सबैले माछा मार्न पाउँदैनन्।

सुभावरहरू

१. वन्यजन्तु गाउँ प्रवेशमा रोक लगाउन आरसीसी सहितको मेस जालीको पर्खाल लगाउने।
२. निकुञ्जभित्र वन्यजन्तुलाई पर्याप्त हुने गरी घाँसे मैदान र खानेपानीको व्यवस्था गर्ने।

३. जैविक विविधता संरक्षण र पर्यटन विकासवारे स्थानीय जनताविरुद्ध सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
४. निकुञ्ज, सुरक्षा निकाय र स्थानीय जनताको सहकार्यमा संरक्षण एवम् विकासका योजना, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने।
५. वन्यजन्तु पीडित जनतालाई पर्याप्त क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने।
६. आवश्यक स्थानमा सुरक्षा पोष्ट थप गरी गस्ती बढाएर चोरी शिकारी, अवैधानिक वन प्रवेश, प्राकृतिक स्रोतहरूको दोहन तथा निकुञ्ज एवम् सामुदायिक वन अतिक्रमण रोक्ने।
७. संरक्षित क्षेत्रमा के गर्न हुन्छ, के गर्न हुँदैन भन्ने बारे आचार संहिताको होडिड बोर्ड राख्ने।
८. निकुञ्ज तथा मध्यवर्ती ऐन, नियम समयसापेक्ष परिवर्तन गर्ने।
९. स्थानीय समुदायहरूका लागि यस्ता नयाँ रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्ने।
१०. घरपालुवा जनावरको बीमा सरकारले गर्ने।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ https://ratopati.com/story/213432/2021/12/29/chitwan-national-park?fbclid=IwAR0IfctaJfirAnsDsgWOXrrWLS0B1ItYlnTM-2Z_opj7axnII-6n0dYL9fM
- ▶ <https://www.himalkhabar.com/news/111720>
- ▶ <https://bit.ly/34pLah8>
- ▶ <https://bit.ly/3uhExZ7>
- ▶ <https://moolbato.com/2020/07/34253/>
- ▶ <https://bit.ly/35u7bMf>
- ▶ <https://dnppwc.gov.np/ne/conservation-area-detail/78/>
- ▶ <https://dnppwc.gov.np/ne/publication-detail/6/>
- ▶ <https://bit.ly/3Gk3Zjh>
- ▶ <https://bit.ly/3ocGq5K>
- ▶ <https://bit.ly/3KZjYGW>
- ▶ <https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/68641/2021-08-12>
- ▶ <https://nepallive.com/story/270619>
- ▶ राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐन, निकुञ्जको वार्षिक प्रतिवेदन,
- ▶ चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय
- ▶ चितवन दर्पण पुस्तक, २०७८

पोखराको पर्यटन क्षेत्रमा कोभिड-१९ को प्रभाव

नुपुर गुप्ता/सुशन धिमिरे

नेपाल आउने पर्यटक मध्ये करिब ४० प्रतिशत पर्यटक गण्डकी प्रदेशमा आउने गर्दछन्। वार्षिक रूपमा आन्तरिक र बाह्य गरी करिब १० लाख पर्यटक भित्रिने यो प्रदेशमा पर्यटकको बसाइ अवधि औसत पाँच दिन अनुमान गरिएको छ। जहाँ विदेशी पर्यटकले प्रतिदिन ५४ डलर र आन्तरिक पर्यटकले प्रतिदिन ५ हजार खर्च गर्दछन्। पर्यटन क्षेत्रले प्रदेशमा सिर्जित कूल ६ लाख ६ हजार रोजगारी (लेवर फोर्स सर्वे, सन् २०१९) मध्ये लगभग ६० हजार अर्थात् १५ प्रतिशत रोजगार सिर्जना गरेको र प्रदेशको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा १० प्रतिशत योगदान पुऱ्याएको आकलन छ। (प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, नीति तथा योजना, गण्डकी प्रदेश)। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा होटल तथा रेष्टुरेन्टहरूको कुल राष्ट्रिय ग्राहस्थ्य, उत्पादन ५६ अर्ब २७ करोडमा गण्डकी प्रदेशको हिस्सा ११ अर्ब १५ करोड अर्थात् १९.६ प्रतिशत रहेको थियो

पृष्ठभूमि

सन् २०२० को शुरुवातसँगै विश्वभर फैलिएको कोभिड-१९ को महामारीले नेपालमा समेत अनपेक्षित मानवीय एवम् आर्थिक क्षति पुऱ्याएको छ। महामारी शुरु हुनसक्ने आँकलनसहित नेपाल सरकारले २०७६ चैत ११ देखि २०७७ साउन ६ गतेसम्म देशभर बन्दाबन्दी जारी गर्‍यो। जसका कारण जम्मा २० लाख पर्यटक भित्र्याउने उद्देश्यका साथ घोषणा गरिएको नेपाल भ्रमण वर्ष २०२०, सुरुवाती चरणमै स्थगित हुन पुग्यो। नेपाल भ्रमण वर्षका लागि राज्यले यथेष्ट लगानी गरे तापनि त्यसको प्रतिफल भने लिनसक्ने अवस्था रहेन। विश्वव्यापी रूपमै बजार अर्थतन्त्रमा गम्भीर असरहरू देखा परिरहँदा वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र विनिमय समेत प्रभावित भयो। बन्दाबन्दीको घोषणाले सडक तथा हवाईयातायात आवातजावतका क्षेत्रमा समेत असर पऱ्यो। होटल, रेष्टुरेन्ट, हाइकिङ, ट्रेकिङ, पर्वतारोहण तथा अन्य साहसिक पर्यटनमा समेत अवरोध हुँदा मूलतः अधिल्लो दुई वर्षको तुलनामा सन् २०१९ मा विदेशी पर्यटक आगमनमा २.१ प्रतिशतले बढेकोमा सन् २०२० मा यस्तो आगमन ८०.८ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ।

सोही अवधिमा पर्यटन क्षेत्रबाट हुने विदेशी मुद्रा आर्जनमा करिब ७० प्रतिशतले कमी आएको छ। सन् २०१९ मा कुल विदेशी पर्यटक आगमनको सङ्ख्या ११ लाख ९७

हजार १ सय ९१ रहँदा सो सङ्ख्या सन् २०२० मा २ लाख ३० हजार ८५ र सन् २०२१ मा ३२ हजार ९९७ जनामा मात्र सीमित भएको देखिन्छ। तुलनात्मक रूपमा अधिल्लो वर्षमा भन्दा यो वर्षमा मात्रै ८० प्रतिशतले यो सङ्ख्यामा कमी आएको छ। त्रिभुवन विमानस्थलमा अन्तर्राष्ट्रिय उडानतर्फ यात्रु आगमनको सङ्ख्या करिब ७३ प्रतिशतले घट्दा सन् २०२० को अन्तसम्ममा २४ अर्ब ९५ करोड ५९ लाख आम्दानी भइरहँदा यो अधिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा ७० प्रतिशतले कमी हो। उक्त अवधिभर आधारभूत क्रियाकलाप बाहेकका सबै आर्थिक क्रियाकलापहरू ठप्प भए। २०७७ मङ्सिर मसान्तसम्म स्थानीय सरकारले गरेको पूर्ण तथा आंशिक बन्दाबन्दीका कारण आर्थिक कृयाकलापहरू आंशिक रूपमा मात्रै सञ्चालन भए।

नेपाल राष्ट्र बैंक, आर्थिक अनुसन्धान विभागले कोभिड-१९ ले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावसम्बन्धमा २०७७ असारमा सार्वजनिक गरेको सर्वेक्षण प्रतिवेदन अनुसार बन्दाबन्दीको अवधिमा मुलुकभर ६१ प्रतिशत उद्योग/व्यवसायहरू पूर्ण रूपमा बन्द रहेको पाइएको छ। प्रतिवेदनमा ३९ प्रतिशत उद्योग/व्यवसाय पूर्ण वा आंशिक रूपमा सञ्चालनमा रहेका, उद्योग/व्यवसायीहरूले झण्डै एक चौथाइ कामदार/कर्मचारी कटौती गरेका, कामदार/कर्मचारीहरूको औसतमा १८.२ प्रतिशतले तलब कटौती

भएको तथा उक्त अवधिमा ९६.७ प्रतिशत उद्योग/व्यवसायहरूको उत्पादन/कारोबार ७३.८ प्रतिशतले घटेको पाइएको छ। अधिकांश उद्योग/व्यवसायहरू पूर्णरूपमा बन्द रहनुले बन्दाबन्दीले अर्थतन्त्रमा गहिरो असर पारेको देखिन्छ। कोभिड १९ को महामारीको कारण आ.व. २०७६/७७ मा नेपाली अर्थतन्त्र २.१ प्रतिशतले सङ्कुचन हुन गयो।

कोभिडले खासगरी, खानी तथा उत्खनन, उत्पादनमूलक उद्योग, होटल तथा रेष्टुरेन्ट र यातायात, भण्डारण तथा सञ्चार क्षेत्रको वृद्धिदर नकारात्मक रहन गयो। मुलुकमा गरिएको करिब आठ महिना लामो बन्दाबन्दी/निषेधाज्ञाबाट नेपालको पर्यटन क्षेत्र सबैभन्दा बढी प्रभावित बन्न पुग्यो। विश्व बैङ्क (२०२०) को “कोभिड-१९ र दक्षिण एसियामा पर्यटन अन्तरगत दिगो क्षेत्रीय परिणामका लागि अवसर” नामक प्रतिवेदनमा कोभिड-१९ ले दक्षिण एसियाको पर्यटन क्षेत्रको करिब ४७.७ मिलियन रोजगारीमा असर गरेको र त्यसमा कतिपय महिला तथा पिछ्छडिएका समुदायले काम गर्ने अनौपचारिक क्षेत्र समेत रहेको उल्लेख छ। कोभिडका कारण पर्यटन क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा अमेरिकी डलर ५० मिलियन भन्दा बढी ह्रास आउने अनुमान गरिएको छ। साना तथा मझौला उद्योगलाई जोगाउन तथा रोजगारी सुरक्षित गर्न सरकारले आकस्मिक कार्यक्रमहरू पहिले नै अवलम्बन गरेको पाइएको भनि उल्लेख छ। दक्षिण एसियाली

मुलुकले सङ्कट उन्मुक्तिका लागि योजना बनाउँदा पर्यटन क्षेत्रलाई रणनीतिक रूपमा सोच्न र नीतिहरू कार्यान्वयन गर्दा पर्यटन उद्योगलाई सुधार गर्ने अवसरका रूपमा लिनुपर्ने कुरा प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

कोभिड-१९ को विश्वव्यापी महामारी शुरु भएपछि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमै पर्यटकहरूको आवागमनमा लगाइएको बन्देजका कारण पर्यटन क्षेत्र बढी प्रभावित हुन गएको हो। प्रकोपबाट पर्यटन क्षेत्रबाट जीविकोपार्जन गरिरहेका मजदुर र उनीहरूका आश्रित परिवारजनको मानव अधिकार खासगरी निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने हक, रोजगारीको हक, शिक्षाको हक, स्वतन्त्रतापूर्वक हिँडडुल गर्न पाउने हक, व्यापार व्यवसाय जस्ता आर्थिक अधिकार हनन् भएका छन्।

देशकै प्रमुख पर्यटकीय गतन्व्यको रूपमा रहेको पोखराका विभिन्न पर्यटकीय क्षेत्रमा आवद्ध रहेका मजदुर तथा श्रमिकहरूको अवस्थाका बारेमा अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)ले मानवअधिकार वर्ष पुस्तक सन् २०२२ का लागि पोखराको पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरूको रोजगार र जिविकामा कोभिड-१९ को प्रभाव विषयमा रहेर गरिएको अध्ययनको प्रतिवेदनलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

यस अध्ययनले होटल तथा रेष्टुरेण्ट व्यवसायमा आवद्ध रहेर रोजगारी गुमाएका श्रमिकहरूको कोभिड १९ पछिको अवस्थाको विश्लेषण समेटेको छ। श्रमिकहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आर्थिक अधिकारका क्षेत्रमा ठूलो असर परेको छ। श्रमिकहरू मात्रै नभई उनीहरूसँग आश्रितहरूको अवस्थाका बारेमा समेत अध्ययनमा समेटिएको छ। यस अध्ययनले पर्यटन क्षेत्रमा आश्रितहरूको अवस्था र पहिचान, राज्यले बनाउने नीति तथा कार्यक्रममा पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरूको समस्यालाई समेट्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने विश्वास छ।

उद्देश्य

पर्यटन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रोजगारीमा रहेका श्रमिक तथा मजदुरका साथै उनीहरूसँग आश्रित परिवारजनको अवस्थाका विषयमा अध्ययन गरी उनीहरूको अधिकारलाई प्रत्याभूत गराउन सरोकारवालाहरूलाई सुझाव दिनु हो।

अध्ययनको उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन्।

१. कोभिड १९ ले प्रभाव पारेको पोखराका पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरू र उनीहरूमा आश्रितहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्ने।
२. यस अवधिमा सरकार र पर्यटन सम्बद्ध सरोकारवालाहरूबाट श्रमिक तथा मजदुरहरूको सुरक्षा र संरक्षणमा गरिएका प्रयाससम्बन्धी कदमका बारेमा विश्लेषण गर्ने।
३. यस अध्ययनबाट आएका निष्कर्षहरूको आधारमा सुझाव तयार गरी कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित निकायहरूमा वकालत गर्ने।
४. पर्यटन व्यवसायको पुनरुत्थानको लागि उपयुक्त सुझावहरू पेश गर्ने।

अध्ययनको विधि

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क, विवरण एवम् जानकारीहरू सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक तथ्याङ्कमा कोभिड १९ पछि पर्यटन क्षेत्रबाट रोजगारी गुमाएका मजदुर र पर्यटन क्षेत्र व्यवसायी, सङ्घ संस्थाका प्रमुख तथा प्रतिनिधिहरूसँग प्रश्नावली सर्वेक्षणको माध्यमबाट आवश्यक तथ्याङ्क र जानकारी लिइएको छ। साथै पर्यटन मजदुर सम्बद्ध सङ्घसङ्गठनहरू र सरोकारवालाहरूसँग सामूहिक छलफलका माध्यमबाट समेत जानकारी लिइएको छ। कोभिड १९ प्रकोपपछि सञ्चार माध्यममा प्रकाशित लेख, रचना र समाचारहरूलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा लिइएको छ। यसैगरी, इन्सेकअनलाइनमा प्रकाशित कोभिड रिपोर्टलाई पनि द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएको छ।

अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन पोखराको पर्यटन क्षेत्रमा आवद्ध मजदुरहरूबारे केन्द्रित रहेको छ। पोखराको पर्यटन क्षेत्र धेरै फराकिलो रहे पनि यस अध्ययनले थोरै क्षेत्रलाई मात्र समेट्न सकेको छ। पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरूको रोजगार र जिविकामा कोभिड १९ को प्रभाव न्यूनीकरण गर्न प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले ल्याएको नीति, कार्यक्रम र प्रतिबद्धताको कार्यान्वयनको अवस्था बारे अध्ययन केन्द्रित छ। लकडाउनका कारण रोजगारी गुमाएका व्यक्तिलाई परेको असरबारे अध्ययन केन्द्रित

प्रदेश सरकार, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गण्डकी प्रदेशले जारी गरेको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमका अनुसार प्रदेशको पर्यटन क्षेत्रको दिगो विकास र व्यवस्थापन गर्न पर्यटन नीति र पर्यटन गुरुयोजना तर्जुमा गरिने रहेको छ। प्रदेश समृद्धिको आधार, दिगो पर्यटन विकासको दीर्घकालीन सोचका साथ पर्यटन पुनरुत्थान र प्रवर्द्धनका कार्यक्रम सञ्चालन गरी रोजगारी सृजना, आर्यआर्जनमा वृद्धि, गरीबी निवारण, कृषि तथा औद्योगिक, उत्पादन वृद्धि र सबल अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने नीति लिइएको छ। गण्डकी प्रदेशलाई नेपालको पर्यटन हब र पोखरालाई नेपालको पर्यटकीय राजधानीको रूपमा विकास गरिने नीति रहेको छ। प्रदेशभित्रका पर्यटन गन्तव्य, पदमार्ग, होटल, होमस्टे लगायतका पर्यटन पुर्वाधार विकास गर्ने कार्य र प्रदेश सरकारको पर्यटन प्रवर्धन अभियानलाई निरन्तरता दिइने रहेको छ।

अध्ययन सर्वेक्षणका लागि नमूना छनौट

यो अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने प्रयोजनका लागि कास्की जिल्लाको पोखरामा रहेका पर्यटन व्यवसायलाई प्रकृतिका आधारमा (क) होटल तथा रिसोर्ट (ख) रेष्टुरेण्ट तथा बार (ग) प्याराग्लाइडिङ कम्पनीहरू (घ) पदयात्रा व्यवसायमा संलग्न मजदुर (ङ) डुङ्गा व्यवसायी र उनीहरूसँग आश्रितहरूलाई चार समूहमा विभाजन गरिएको छ।

होटल तथा रिसोर्टमा कार्यरत मजदुर

नेपाल होटल सङ्घ गण्डकी प्रदेश समितिका अनुसार पोखरा महानगरपालिकामा पर्यटक स्तरीय होटलको सङ्ख्या ७ सयजति छन्। तीमध्ये ५ सयको आफ्नै भवन छ भने करिब २ सय होटल भाडाका घरमा सञ्चालित छन्। यस वर्गका होटलहरूमा एक कोठाको लागि सरदर दुईजना कामदारका आधार लगभग १२ हजार ९ सय २८ जनाको रोजगारी प्रति दिन सिर्जना गरेको अनुमान छ। (होटल एशोसिएसन अफ नेपाल, २०२०)। कोभिड १९ को सङ्क्रमणपछि यो सङ्ख्या घटेको समितिले जनाएको छ। हाल यसको एकीन तथ्याङ्क भने उपलब्ध छैन।

रेष्टुरेण्ट तथा बार

पोखरामा पर्यटकीय स्तरको १ सय रेष्टुरेण्ट तथा बार छन्। सामान्य खानपिनदेखि मनोरञ्जन प्रदान गर्ने लेकसाइडस्थित दोहोरी र डान्स बारहरू पनि यसमा समावेश रहेछन्। नेपाल रेष्टुरेण्ट तथा बार एशोसिएसन (रेवान) का अनुसार सन् २०१९ को अन्त्यसम्म एक रेष्टुरेण्ट तथा बारमा सरदर न्यूनतम १५ जनाका दरले लगभग १ हजार ५ सय जना कर्मचारी संलग्न रहेका थिए। सञ्चालक, वेटर, कुक, मनोरञ्जनमा आवद्ध कर्मचारी, सफाई कर्मचारी तथा सुरक्षा गार्ड गरी यस क्षेत्रका १ सय आठ कम्पनीको लगभग २ हजारले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी पाएका थिए, (नेपाल बार एण्ड रेष्टुरेण्ट एशोसिएसन २०२०)।

पदयात्रा व्यवसाय र सेवा

पर्यटन कार्यालय पोखरामा २ सय १२ पथप्रदर्शक व्यवसायी कम्पनीहरू (ट्रेकिङ एजेन्स) दर्ता छन्। पर्यटन कार्यालयको अनुसार यस क्षेत्रले १ हजार २ सय ७२ जनालाई प्रत्यक्ष रूपमा स्थायी रोजगारी सिर्जना गरेको छ भने अप्रत्यक्ष रूपमा अस्थायी रोजगारी लगभग दुई गुणा बढी रहेको छ। ट्रेकिङ गाइड, पोर्टर र व्यवस्थापकहरू आवद्ध रहेको यो क्षेत्रले तीन दिनदेखि २५ दिनसम्मको पदयात्रा आयोजन गर्ने गर्छ। विशेष गरी पर्वतीय क्षेत्रमा कार्य गर्ने यो व्यवसायले सो क्षेत्रका साना होटलहरूलाई पनि रोजगारी प्रदान गर्ने गर्दछ। आन्तरिक भन्दा बाह्य पर्यटकहरूले यो क्षेत्रमा बढी चासो राख्ने गरेका छन्। कोभिड १९ ले यो क्षेत्रलाई नराम्ररी प्रभावित गरेको छ। सामान्यतया असोज, कात्तिक तथा माघ, फागुन र चैत्र महिना गरी वर्षमा दुईपटक ट्रेकिङ व्यवसायको लागि राम्रो समय मानिन्छ। नेपाल ट्रेकिङ एजेन्ट एशोसिएशन गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखराले उपलब्ध गराएको विवरण अनुसार विगत पाँच वर्षमा पदमार्ग व्यवसाय वृद्धिदरमा असामान्य प्रवृत्ति देखिन्छ। सन् २०१९ सालको कारोबारको आधारमा यस व्यवसायले प्रतिदिन ६३ हजार ८७५ को कारोबार हुने र बन्दाबन्दीको घोषण पछिका चार महिनामा लगभग पाँच करोड २२ लाख ७३ हजार ९७२ रुपियाँ बराबरको कमी आएको अनुमान गरिएको छ, (नेपाल ट्रेकिङ एजेन्सी, २०२०)।

प्याराग्लाइडिङ

प्याराग्लाइडिङ र अल्ट्रालाइट सेवा प्रदायक कम्पनीहरूको सङ्गठित संस्थालाई नेपाल हवाई खेलकुद संस्था नामले चिनिन्छ। पोखरामा प्याराग्लाइडिङ कम्पनीहरू ६० ओटा दर्ता भए पनि हाल ५७ ओटा व्यापारिक प्रयोजन र तीन ओटा तालिम प्रदायक निकायको रूपमा कार्यरत छन्। एउटा पाइलटले एक दिनमा बढीमा तीनपटक उडान गर्ने गर्दछन्। हवाईखेलकुद सामान्यतया मौसममा निर्भर रहन्छ। सालभरमा ६ महिना मात्र राम्रो कारोबार हुने गर्दछ। यस क्षेत्रका कम्पनीहरूमा सरदर ६ ओटा प्याराग्लाइडर छन्। यिनीहरूमा सरदर १५ जनाले रोजगारी पाउँछन्। यही

आधारमा यस क्षेत्रमा न्यूनतम ९ सय ७५ जना रोजगारीमा संलग्न भएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

डुङ्गा व्यवसाय

पोखराका फेवा, बेगनास, र रूपा तालमा डुङ्गा सेवा व्यवसायिक रूपमा सञ्चालनमा छन्। पोखराको फेवाताल पर्यटकका लागि प्रमुख गन्तव्य हो। डुङ्गा सयर गर्न फेवातालका आठ घाटहरूमा काठको ७ सय २६ थान र पाइलट बोट ४१ थान गरी कुल ७ सय ६७ थान व्यावसायिक डुङ्गाहरू पर्यटक पखेर बसेका हुन्छन्। यसै मध्येका दुई ओटा डुङ्गा आपतकालीन उद्धारका लागि छुट्याइएको छ। यस बाहेक जलहारी परिवारले निजी रूपमा माछा मार्नका लागि ८० डुङ्गा राखेका छन्। यस व्यवसायमा लगभग ४ सय ५५ घर परिवार संलग्न छन् भने ३ सय ५० जनाले रोजगारी पाएका छन्, (फेवाताल डुङ्गा व्यवसायी सङ्गठन, २०२०)।

सम्बन्धित सङ्घसंस्थाको तथ्याङ्कअनुसार पोखरामा यस क्षेत्रमा अस्थायी र स्थायी रोजगारीमा आवद्ध रहेकाहरूको सङ्ख्या तालिकामा उल्लेख छ।

तथ्य तथ्याङ्क

नेपाल आउने पर्यटक मध्ये करिब ४० प्रतिशत पर्यटक गण्डकी प्रदेशमा आउने गर्दछन्। वार्षिक रूपमा आन्तरिक र बाह्य गरी करिब १० लाख पर्यटक भित्रिने यो प्रदेशमा पर्यटकको बसाइ अवधि औसत पाँच दिन अनुमान गरिएको छ। जहाँ विदेशी पर्यटकले प्रतिदिन ५४ डलर र आन्तरिक पर्यटकले प्रतिदिन ५ हजार खर्च गर्दछन्। पर्यटन क्षेत्रले प्रदेशमा सिर्जित कूल ६ लाख ६ हजार रोजगारी (लेबर फोर्स सर्वे, सन् २०१९) मध्ये लगभग ९० हजार अर्थात् १५ प्रतिशत रोजगार सिर्जना गरेको र प्रदेशको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा १० प्रतिशत योगदान पुऱ्याएको आकलन छ। (प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, नीति तथा योजना, गण्डकी प्रदेश)। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा होटल तथा रेष्टुरेण्टहरूको कुल राष्ट्रिय ग्राहस्थ्य, उत्पादन ५६ अर्ब २७ करोडमा गण्डकी प्रदेशको हिस्सा ११ अर्ब १५ करोड अर्थात् १९.६ प्रतिशत रहेको थियो (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग सन् २०१९)।

पर्यटन क्षेत्रलाई उत्थान गर्न घोषित कार्यक्रमहरू

पर्यटन पुनरुत्थान कार्यक्रम

प्रदेश सरकार, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गण्डकी प्रदेशले जारी गरेको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमका अनुसार प्रदेशको पर्यटन क्षेत्रको दिगो विकास र व्यवस्थापन गर्न पर्यटन नीति र पर्यटन गुरुयोजना तर्जुमा गरिने रहेको छ। प्रदेश समृद्धिको आधार, दिगो पर्यटन विकासको दीर्घकालीन सोचका साथ पर्यटन पुनरुत्थान र प्रवर्द्धनका कार्यक्रम सञ्चालन गरी रोजगारी सृजना, आर्थिक विकास, वृद्धि, गरीबी निवारण, कृषि तथा औद्योगिक, उत्पादन वृद्धि र सबल अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने नीति लिइएको छ। गण्डकी प्रदेशलाई नेपालको पर्यटन हब र पोखरालाई नेपालको पर्यटकीय राजधानीको रूपमा विकास गरिने नीति रहेको छ। प्रदेशभित्रका पर्यटन गन्तव्य, पदमार्ग, होटेल, होमस्टे लगायतका पर्यटन पुर्वाधार विकास गर्ने कार्य र प्रदेश सरकारको पर्यटन प्रवर्धन अभियानलाई निरन्तरता दिइने रहेको छ।

विश्व पर्यटन दिवस सन् २०२१

हेरेक वर्ष सेप्टेम्बर २७ का दिन मनाइने विश्व पर्यटन दिवस सन् २०२१ मा विश्व पर्यटन सङ्घले 'समावेशी विकासका लागि पर्यटन' भन्ने नारा तय गरेको थियो। सोही बमोजिम गण्डकी प्रदेश सरकारले पनि कोभिड-१९ को पहिलो र दोस्रो प्रभावको कारण थला परेको गण्डकी प्रदेशको पर्यटन क्षेत्रलाई पुनरुत्थान गर्न गण्डकी प्रदेश आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरूको लागि खुला र सुरक्षित छ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्ने उद्देश्यका साथ नेपाल स्थित विभिन्न देशका राजदूतहरू र विकास साभेदारका प्रमुखहरूलाई गण्डकी प्रदेशमा आमन्त्रण गरी विश्व पर्यटन दिवस २०२१ मनाइयो। उक्त कार्यक्रममा राजदूत र विकास साभेदार संस्थाका प्रमुखहरूलाई विभिन्न कार्यक्रमहरू मार्फत स्वागत गरिएको थियो। दुई दिनसम्म पोखरा लगायतका स्थानहरूको भ्रमण गराइएको थियो। कार्यक्रम गण्डकी प्रदेश सरकार, नेपाल पर्यटन बोर्ड, पोखरा तथा पर्यटन सँग सम्बद्ध व्यवसायीहरूको

समन्वयमा सम्पन्न गरिएको थियो।

व्यवसाय जीवनरक्षा कोष सञ्चालन

गण्डकी प्रदेश सरकारले व्यवसाय जीवनरक्षा कोष सञ्चालनमा ल्याएको छ। कोभिड १९ महामारीका कारण पर्यटन, यातायात, कृषि, उद्यम, उत्पादन, सेवा क्षेत्रलगायतमा परेको प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न आर्थिक वर्ष ०७७/०७८ को बजेटमा १ अर्बको कोष स्थापना गरेको थियो। कोष घोषणा भएको सात महिनापछि प्रदेश सरकारले त्यसको कार्यान्वयनका लागि प्रदेश सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंक पोखरा कार्यालयबीच सम्झौता भएको थियो। कोषमार्फत व्यवसायको प्रकार हेरेर तीन वर्षका लागि ५० हजार रुपियाँ देखि १५ लाख रुपियाँसम्म कर्जा उपलब्ध गराउने प्रावधान रहेको थियो। गण्डकी प्रदेशका स्थानीय तहहरूमा सरकारी कारोबार गर्न 'क' वर्गका १८ ओटा बैङ्कहरूका शाखाबाट कर्जा लिन सकिनेछ। कोषका लागि मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले नेपाल राष्ट्र बैङ्कमा शोधभर्ना खातामार्फत २५ प्रतिशत रकम अग्रिम जम्मा गर्नेछ।

कोष सञ्चालनका लागि 'व्यवसाय जीवनरक्षा कोष (सञ्चालन) कार्यविधि-२०७७' तयार गरिएको थियो। कार्यविधिमा प्रभावित क्षेत्रलाई चार भागमा वर्गीकरण गरिएको छ।

- (क) लघु, घरेलु तथा साना उद्यम व्यवसाय कर्जा: यसअन्तर्गत व्यवसाय हेरी १ लाखदेखि १५ लाखसम्मको कर्जा दिइने।
- (ख) साना पर्यटन व्यवसाय कर्जा: यसअन्तर्गत व्यवसाय हेरी १ लाखदेखि १५ लाखसम्म कर्जा दिइने।
- (ग) साना यातायात व्यवसाय कर्जा: यसअन्तर्गत व्यवसाय हेरी ५० हजारदेखि १० लाखसम्म कर्जा दिइने।
- (घ) साना सेवा व्यवसाय कर्जा: यसअन्तर्गत व्यवसाय हेरी ५० हजारदेखि १० लाखसम्म कर्जा दिइने।

घटना अध्ययन १

पोखरास्थित एक दोहोरीमा कार्यरत

तनहुँकी देवकी नेपाली (परिवर्तित नाम) ११ वर्ष देखि लेकसाइडको रात्रिकालीन व्यवसायमा आवद्ध छिन्। ७ हजार ५ सय रुपियाँ मसिक तलब पाइने सो पेशामा संलग्न उनले आफ्ना दुई छोराछोरीलाई कक्षा ९ र १० मा पढाइरहेकी छिन्। उनले पोखराकै पर्यटन क्षेत्रमा कार्यरत भई एउटा सानो रेष्टुरेण्ट पनि खोलेकी थिइन् तर कोभिड १९ ले भएको लकडाउनपछि उनले बाध्य भएर सो रेष्टुरेण्ट बेच्नुपर्ने अवस्था आयो। दोहोरी र रेष्टुरेण्ट बाहेक अन्य कुनै आय स्रोत नभएकी उनले सो अवधिमा साग बेचेर आफ्नो दैनिकी चलाउनुपर्थ्यो। उनले ४ महिना साग बेचेर छाक टारिन्। सो अवधिमा उनको दैनिक आय २ देखि ३ सय रुपियाँ मात्रै हुन्थ्यो।

कोभिड लाग्ने डर पनि थियो। उनी र उनको परिवारलाई सो बेला खानाको समस्या भयो। विद्यालयले सो बेला सञ्चालनमा ल्याएको वैकल्पिक शिक्षा प्रणाली (अनलाइन कक्षा) बाट शिक्षा लिन उनका छोराछोरीले पाएनन्। मोबाइल र इन्टरनेटको सुविधा नभएको र सोका लागि रकम समेत नरहेको कारण पढाइ गर्न सकेनन्। छोरी विरामी हुँदा पैसाको अभावले उपचार गर्न पनि समस्या भयो।

घटना अध्ययन २

लेकसाइड बस्ने सुमना श्रेष्ठ (परिवर्तित नाम) पाँच वर्षदेखि लेकसाइडको एक स्पामा कार्यरत छिन्। अविवाहित उनको एक बहिनी छिन् र उनीहरू एउटा कोठा भाडामा लिएर बस्छन्। बहिनी पनि एक अस्पतालमा कार्यरत छिन्। उनको मासिक तलब १२ हजार रहेको छ। कोभिडको पहिलो लहरमा जागिर छोड्न बाध्य भएकी उनी आवद्ध कार्यालय पनि बन्द भयो। उनको घरबेटीले उनलाई एक महिनाको लागि भाडा छुट पनि दिए। तर, लकडाउन लम्बिएसँगै उनी काठमाडौँ फर्किइन्। सोही बेला उनलाई र उनका बुवालाले कोभिड सङ्क्रमण पनि भयो र थप उपचारको लागि उनीहरू काठमाडौँस्थित मनमोहन मेमोरियल अस्पताल भर्ना भए। लामो अस्पताल बसाइपछि उनी घर फर्केर आइन् तर मानसिक रूपमा ठिक हुन उनलाई धेरै समय लाग्यो। 'एकातिर बाबा विरामी हुनुभयो अर्कोतिर म, खर्च कसरी तिर्ने?' -उनले भनिन् 'केही उपाय

लागेन र ऋण लिइयो २० हजार रुपियाँ। कहाँबाट तिर्ने जागिर छैन। बहिनीले कमाएको लकडाउनमा खर्च गर्न ठिक्कै थियो।' उनलाई सो बेला कहिँबाट पनि सहयोग नपाइएको बताइन्। कोभिड निको भए पनि मानसिक तनाव धेरै भयो। कोठामा बस्दा उनका मनमा धेरै नकारात्मक कुरा आउने गरेको उनले बताइन्। पर्यटक छैनन् तलब कसरी दिने भनी स्पाका साहुले गुनासो गरेको उनले बताइन्। 'यस्तो बेरोजगारीको बेला, राज्यले पोखराका लागि र हामी जस्तो क्षेत्रमा कार्य गर्नेहरूको लागि केही नगर्दा नरमाइलो लाग्छ। तर थोरै भएपनि आम्दानीको स्रोत त छ।' -उनले भनिन् - 'तर अझै धेरै दिन स्पामा काम गर्न पाइँदैन होला।'

घटना अध्ययन ३

ललितपुरका सविन भुलुम (नाम परिवर्तन) १० वर्षदेखि पोखराको ड्यामसाइडमा बस्छन्। पेशाले उनी डुङ्गा चालक हुन्। यो पेशामा लागेको पाँच वर्ष भयो। उनको मासिक तलब १० देखि १५ हजार रुपियाँ रहेको छ। अन्य आय स्रोत नभएका उनको परिवारमा आमा बुवासहित ६ जना रहेका छन्। कोभिडबाट सङ्क्रमित नभए पनि लकडाउनमा उनी आफ्नो परिवारको साथ गाउँ फर्किनुपर्‍यो। आर्थिक व्यवस्थाको लागि पहिला सञ्चित पैसाको प्रयोग गर्नुपर्ने भयो। उनले लकडाउनको बेला राज्यले केही सहयोग नगरेको बताए। उनले गाउँमा दैनिक खर्च धान्न खेती किसानी गरे। उनलाई आफ्नो पुरानो व्यवसायमा फर्किन दुई वर्ष लाग्यो। उनको पोखरामा कोठा रहेको हुनाले आफू नबसेपनि दुई वर्षसम्मको भाडा तिरे। सो भाडा तिर्न उनले ऋण निकाल्नुपरेको बताए। अझै उनले ऋण पूरै तिरिसकेका छैनन्।

घटना अध्ययन ४

तनहुँ भई हाल पोखरा महानगरपालिका- ५ बस्ने आनिष काफ्ले (नाम परिवर्तन) पोर्टरकारूपमा ट्रेकिङ व्यवसायमा आवद्ध छन्। लकडाउनको बेला पर्वतीय पदयात्राको व्यवसायिक मौसम सुरु हुन्छ। सोही बेला भएको लकडाउनले उनको आर्थिक अवस्थालाई नराम्ररी असर गर्‍यो। उनले केही पनि आम्दानी गर्न सकेनन्।

परिवारमा रहेका अरु सदस्य पनि अन्य व्यवसायमा लागेको हुनाले उनलाई सुरुमा त्यति समस्या नभए पनि एकपटकको लकडाउन धेरै समयसम्म नखुल्दा र भन्नु पर्यटन क्षेत्र पहिला जस्तै सुचारु नहुँदा उनमा मानसिक दबाव सिर्जना भएको थियो। घरपरिवारको सल्लाह अनुसार उनले पर्यटन व्यवसाय छोडेर अन्य व्यवसायमा लाग्न प्रयास पनि गरे तर सफल हुन सकेनन्। उनी यो क्षेत्रमा रोजगारी र राम्रो आयको सुनिश्चितता नरहेको भन्दै हार मानिसकेको बताए।

सरोकारवालाको भनाइ

हरि शर्मा, अध्यक्ष, पश्चिमाञ्चल होटल संघ कोभिड-१९ का कारण अन्य क्षेत्र भन्दा बढी प्रभावित पर्यटन क्षेत्र हो। यहाँ काम गर्ने मजदुरहरू ठूलो सङ्ख्यामा पलायन भएका छन्। होटल व्यवसायी पनि विस्थापित भएका छन्। पर्यटनलाई जीवन्त राख्न सरकार र सरोकारवालाले हाम्रा मजदुरहरूलाई जीविकोपार्जनका निमित्त योजना बनाउन सकेनन् भने कोभिड पछि पनि ठूलो समस्या सिर्जना गर्ने देखिन्छ। व्यवसाय सुचारु गर्न मजदुरहरूको समस्यालाई सम्बोधन गर्नुपर्छ। पछिल्लो दुई वर्षमा धेरै मजदुरहरू पलायन भएको अवस्था छ। आश्रित बालबालिकाहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य र सहजतापूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गराउन नसक्ने अवस्था बनेपछि पलायन भएका पनि धेरै छन्। अब फेरि उनीहरूलाई काममा फर्काउन सक्नु र जनशक्ति अभावलाई पूर्ति गर्न सक्नु चुनौतीको विषय छ। यसका लागि व्यवसायी र सरकार एक भएर योजना बनाउन आवश्यक छ।

विप्ल पौडेल, सदस्य, नेपाल पर्यटन बोर्ड

पर्यटन क्षेत्र संवेदनशील क्षेत्र हो। विपत् र महामारीले सबैभन्दा पहिला प्रभावित गर्ने भनेको पर्यटन क्षेत्रलाई नै हो। पर्यटन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष जोडिएका होटल, रेष्टुरेण्ट, ट्रेकिङ व्यवसायीहरू पीडित अवस्थामा रहेका छन्। पोखराको पर्यटन क्षेत्रमा करिब २ खर्ब भन्दा बढी लगानी रहेको छ। कोभिड -१९ पछि मजदुरहरू पलायन हुँदा जनशक्तिको अभाव रहेको छ।

प्रत्यक्ष रूपमा पर्यटनमा रोजगार रहेका मजदुरहरूलाई केही व्यवसायीहरूले न्यूनतम रूपमा सुविधा दिएका छन् तर सबैले सबैलाई गर्न सक्ने अवस्था छैन। लकडाउन समयको वित्तीय कर्जालाई व्यवस्थापन गराएर सरकारले पर्यटन व्यवसायीलाई उठाउन सक्ने हो भने मजदुरहरूलाई पनि राहत नै मिल्छ।

लक्ष्मण बराल, अध्यक्ष, रेष्टुरेण्ट एण्ड बार एसोसिएशन, पोखरा

कोभिड १९ पछि रेष्टुरेण्ट व्यवसायमा काम गर्ने मजदुरहरू पलायन भए। साना तथा ठूला गरी हामीसँग आवद्ध रहेका करिब १ सय रेष्टुरेण्ट एण्ड बारमा करिब ४ हजार ५ सय मजदुरहरू कार्यरत छन् भन्ने अनुमान छ। तर पछिल्लो समय धेरै मजदुरहरू पलायन भए। अवस्था केही सहज हुँदा पनि पहिलेकै अवस्थामा फर्कन सकेको छैन। सरकारले पर्यटन क्षेत्रलाई प्राथमिकताको क्षेत्रको रूपमा राखेर आवश्यक नीति बनाएर अगाडि बढ्नुपर्ने अवस्था छ। लगानीकर्ता नै सुरक्षित हुने वातावरण बन्न नसकेपछि त्यसमा आश्रित वा कार्यरत मजदुरहरूको अवस्था पक्कै पनि सहज हुने भएन। अहिलेको अवस्थामा अधिकांश मजदुरहरू पलायनपछि वैकल्पिक काममा लागेको देखिन्छ।

अध्ययनको विश्लेषण

१. कार्य अवधि

यस अध्ययनमा सहभागी भएकाहरू आफ्नो व्यवसायमा एक वर्षदेखि ३५ वर्षसम्म आवद्ध रहेका थिए। विशेष गरी रेष्टुरेण्टमा कार्यरत युवाहरू एकदेखि तीन वर्षसम्म रहेका थिए भने डुङ्गा व्यवसायमा आवद्ध धेरैजसो पाँच वर्ष माथि रहेका थिए।

२. लकडाउनमा आवद्ध संस्था वा व्यवसायको अवस्था

लकडाउनको समयमा पर्यटन सम्बद्ध व्यवसाय बन्द रहयो। ठूला होटलमा कार्यरत कुक र वेटरहरू बाहेक अन्य कुनै पनि क्षेत्रले सो बेला मजदुरहरूलाई पारिश्रमिक प्रदान गरेका थिएनन्। होटल र रिसोर्टमा कार्यरत र स्थायी पदमा रहेकाहरूले २० प्रतिशत पारिश्रमिक पाएको पाइयो भने सो संस्थाले उनीहरूलाई

सामाजिक सुरक्षा कोषमा समेत समावेश गरेको रहेछ।

३. लकडाउन खुलेपछि व्यवसायमा फर्कन लागेको समय

लकडाउन खुलेपछि सबैजनाले खोप लगाएर मात्रै आफ्नो पेशामा फर्केको बताएका छन्। सबैजनालाई एक वर्ष भन्दा माथिको समय लागेको थियो।

४. जागिर छुटेपछि परिवारको अवस्था

जागिर छुटेपछि ७६ प्रतिशत सहभागीहरूको परिवारको अवस्था राम्रो नभएको अध्ययनले देखाएको छ।

५. वैकल्पिक आय स्रोत

सहभागीहरू मध्ये ६८ प्रतिशतको वैकल्पिक आय स्रोत नरहेको अध्ययनले देखाएको छ।

६. स्थानान्तरण अवस्था

अध्ययनमा सहभागीहरू मध्ये २८ प्रतिशतले स्थानान्तरण वा आफ्नो गाउँ फर्केका थिए।

७. लकडाउनपछि सोही संस्थामा पुनः स्थापित

सहभागीहरू मध्ये ८४ प्रतिशत लकडाउन पछि पुनः सोही संस्थामा फर्केका छन्।

८. आश्रित बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य र खाद्यमा

परेको असर

अध्ययनले देखाएअनुसार आश्रित बालबालिकाहरू मध्ये सबैभन्दा धेरै शिक्षा क्षेत्रमा असर परेको देखियो। मुख्यतः अनलाइन शिक्षामा बालबालिकाहरूको पहुँच

नभएको देखिएको छ। त्यसपछि अध्ययनले बालबालिकाहरूको गुणस्तरीय खाद्यको उपभोग नभएको देखिएको छ। आय स्रोतमा कमीको कारण अभिभावकले बालबालिकालाई राम्रो र सन्तुलित भोजन नदिन सकेको अध्ययनले देखाएको छ।

९. बन्दाबन्दीको बेला दैनिक खर्च गर्न ऋण

बन्दाबन्दीको बेला दैनिक खर्च धान्न ६४ प्रतिशतले ऋण लिएको अध्ययनले देखाएको छ। जसमध्ये मात्र १६ प्रतिशतले ऋण तिर्न सकेका छन्।

१०. व्यवसाय छोडेपछि भोग्नुपरेका समस्या

व्यवसाय वा रोजगारी छोडेपछि ८४ प्रतिशतमा मानसिक समस्या भोग्नुपरेको अध्ययनले देखाएको छ भने त्यसपछि आर्थिक समस्या भोग्नुपरेको अध्ययनले देखाएको छ।

११. महामारीको बेला संस्थाहरूले गरेको सहयोग

महामारीको बेला ६८ प्रतिशत सहभागीहरूले कुनै पनि संस्थाबाट सहयोग नपाएको बताएका छन्।

१२. महामारीको बेला सरकारी निकायको सहयोग

महामारीको बेला ८४ प्रतिशत सहभागीहरूले कुनै पनि सरकारी निकायबाट कुनै पनि प्रकारको सहयोग नपाएको बताएका छन्।

१३. महामारीपछि तलब र आयमा कमी

सहभागीहरू मध्ये ६८ प्रतिशतले महामारीपछि तलब र आयमा कमी भएको बताएका छन्।

निष्कर्ष

- ▶ कोभिड १९ महामारीले पर्यटन क्षेत्रमा आवद्ध रहेकाहरूले रोजगारी गुमाएपछि मानसिक समस्या भोग्नु पर्यो।
- ▶ रोजगारी गुमाएकाहरू माथि आश्रित रहेका बालबालिकाहरूको शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्यो।
- ▶ लकडाउनको बेला यो क्षेत्रमा रोजगार भएकाहरूले सरकारी निकायबाट सहयोग पाएनन्।
- ▶ कोभिड १९ को महामारी रहुँजेल यस क्षेत्रमा आवद्धहरूले रोजगारीको सुनिश्चितता पाउन सकेका छैनन्।
- ▶ कोभिड १९ महामारीको बेला पर्यटक नआएपछि यो क्षेत्रमा आवद्ध वा अस्थायीरूपमा कार्यरत अधिकांश मजदुरले रोजगारी गुमाएका थिए।
- ▶ लकडाउनपछि सो संस्थामा पुनःस्थापित भए पनि उनीहरूको मासिक आय अनियमित र कम भएको छ।

सुझाव

- ▶ सरकारले भविष्यमा पुनः आउन सक्ने यस्ता विपद् तथा महामारीको लागि पूर्व तयारी गर्न आवश्यक रहेको छ।
- ▶ हाल पर्यटन क्षेत्र केही चलायमान देखिए पनि यस क्षेत्रमा आवद्धहरूको पुनःउत्थानको लागि कार्यक्रमहरू गर्न आवश्यक छ।
- ▶ यस क्षेत्रमा आवद्ध व्यवसायी र मजदुरहरूको रोजगार सुरक्षा र संरक्षणको लागि आवश्यक नीति तथा कार्ययोजना निर्माण गर्न आवश्यक छ।
- ▶ मजदुरहरूको लागि आपतकालीन राहत कोष बनाउनु पर्छ।
- ▶ नेपाल पर्यटकीय देश भएकोले पर्यटन क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राख्न आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ नेपालको संविधान भाग ३ मौलिक हक र कर्तव्य
- ▶ विश्व बैंक (२०२०) को “कोभिड-१९ र दक्षिण एसियामा पर्यटन अन्तरगत दिशो क्षेत्रीय परिणामका लागि अवसर” नामक प्रतिवेदन
- ▶ मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय गण्डकी प्रदेशले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष ०७७/०७८ र ०७८/०७९ को गण्डकी प्रदेशको बजेट प्रतिवेदन
- ▶ अन्तराष्ट्रिय वित्त निगम पोखरा
- ▶ पर्यटन क्षेत्रको पुनर्उत्थान योजना २०७७
- ▶ केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग (सन् २०१९)
- ▶ नेपाल राष्ट्र बैङ्क, अनुसन्धान इकाई पोखराद्वारा प्रकाशित कोभिड-१९ ले गण्डकी प्रदेशमा परेको प्रभावको प्रतिवेदन

बर्दिया जिल्लाका बेपत्ता नागरिक र मानव अधिकार

१. पृष्ठभूमि

इन्सेकले प्रकाशन गरेको द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र अनुसार १० वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा राज्यपक्षबाट ८ सय २३ र माओवादीबाट १ सय ८ जना गरी ९ सय ३१ जना बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका छन्। यस अवधिमा बर्दिया जिल्लामात्रै २ सय १८ जना व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको थियो। बर्दिया जिल्लाका पीडित परिवारका अधिकार र जीविकासँग सम्बन्धित असङ्ख्य सरोकार रहेका छन्।

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य बेपत्ता व्यक्ति विरुद्ध मात्र नभई उनीहरूको परिवार, साथीभाइ र उनीहरू बस्ने समाज विरुद्धको पनि अपराध हो। बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुसार कुनै पनि व्यक्ति अथवा समूहलाई बलपूर्वक गिरफ्तारी, नजरबन्द, अपहरण वा अन्य कुनै पनि रूपबाट कानुनी तथा नीतिगत संरक्षणको दयरा बाहिर राख्ने कार्यलाई जनाउँछ। यस्ता कार्य राज्यका निकाय वा व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहद्वारा गरिने उल्लेख गरिएको छ।

नेपालमा २००७ सालको क्रान्ति पश्चातको दिल्ली सम्झौताको विरोधमा जुटेका रामप्रसाद राईलाई बेपत्ता पारिएको घटनादेखि बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको लिखित अभिलेख पाइन्छ। २०१७ मा रामेछापका रुद्र भट्टराईलाई गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारिएदेखि राज्यको संलग्नता देखिने यस्ता घटनामा न्याय सुनिश्चित हुन सकेको छैन। प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पश्चात ०४९ मा रामेछापका भुवनलाल थापा मगर र २०५० मा प्रभाकर सुवेदीलाई बेपत्ता बनाएको अभिलेख भएपनि यस घटनाको सत्य र न्याय अझै स्थापित हुन सकेन।

२०४६ मा भएको प्रजातन्त्र प्राप्तिको आन्दोलन, त्यस पूर्वका घटना र सम्बन्धित प्रक्रियामा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था पत्ता लगाउन मानव

मानववाहदुर चौधरी

अधिकार रक्षकहरूको अभियान पश्चात तत्कालीन सरकारका तर्फबाट छानबिन समिति गठन गरियो। त्यसको स्थापनाका लागि नागरिक अभियानका तर्फबाट भएको प्रयासका कारण समितिमा इन्सेकका संस्थापक महासचिव प्रकाश काफ्लेलाई मनोनित गरियो। समितिले बेपत्ता व्यक्तिहरूको (३५ जना बेपत्तामध्ये पाँच जना मारिएको) विवरण सार्वजनिक गरेपनि सत्य स्थापना र न्यायको सम्बन्धमा ठोस सिफारिस गर्न सकेन। समितिको कार्यदिश र कानुनी संरचनाका कारण त्यसो हुन सम्भव पनि थिएन।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति प्रतिबद्धताका दृष्टिअनुसार व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यप्रति द्वन्द्वरत पक्षले जबाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु पर्ने थियो। नेपालको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्ने क्रममा गरिएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएको दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले ६० दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी गराउने र यस्तो कार्यका लागि सत्य निरूपण, मेलमिलाप तथा न्याय सम्पादनका लागि संयन्त्र गठन गर्ने भन्ने थियो। ढिलो गरी कमजोर कानुनी आधारमा गठित संयन्त्रले परिणाममुखी ढङ्गले कार्यसम्पादन गर्न सकेको छैन।

बर्दिया जिल्ला, द्वन्द्वरत पक्षबाट सबैभन्दा बढी बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका नागरिकहरू भएको जिल्ला हो। यस जिल्लाका पीडित परिवारले भोगेका मनोसामाजिक पीडाको चक्र दुःखद् छ। बर्दियामा सयौं व्यक्ति र परिवारको सम्पत्ति कब्जा गरी विस्थापित बनाइएको छ। इन्सेकले पीडित परिवारसँग गरेको

परामर्शको आधारमा सम्पत्ति हस्तान्तरणसम्बन्धी मुद्दालाई परिवारले सामना गर्ने प्रमुख कानुनी समस्याका रूपमा प्रायः उल्लेख गरिएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका बालबालिका साहाराविहिन जस्तै हुन गई उचित स्याहार र शिक्षाबाट वञ्चित हुनु परेको छ।

शान्ति सम्झौता भएको १५ वर्ष पूरा भइसकेको अवस्थामा पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको बारेमा कुनै जानकारी बाहिर आउन सकेको छैन। तर पनि सत्य स्थापना र न्याय, परिपूरण तथा संरचनागत सुधारतर्फ ठोस पहल भएको छैन। जसका लागि परिवर्तन ल्याउन भनेर सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना भए। राजनीतिक परिवर्तन पश्चात तिनै पीडितको पक्षमा छलफल गर्न राजनीतिक तहले अवज्ञा गर्दै रह्यो।

द्वन्द्वकालीन घटनामा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनको सत्यतथ्य स्थापित गरी न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सिफारिस गर्न गठन गरिएको आयोगको समय थप्दा पनि प्रतिवेदन सार्वजनिक गरी कार्यान्वयन गर्न नसक्नुले पीडित परिवारको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनमा थप जटिलता थपिँदै गएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको नाममा रहेको चलअचल सम्पत्ती भोग चलन गर्न कानुनी रूपमा भन्नै जटिलता आई कठिनाइपूर्वक जीवन बाँच्नु परिरहेको अवस्था छ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

इन्सेकले पीडितको न्यायको अभियानमा गरेको सहकार्यका आधारमा सम्पत्ति हस्तान्तरणसम्बन्धी सरोकार तथा परिवारले भोगेको मनोसामाजिक अवस्था र अन्यायको निरन्तरताले पैदा गरेको भय तथा आक्रोश प्रमुख समस्याका रूपमा देखिन्छ। सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्यको क्रममा गरिएका सम्पूर्ण राजनीतिक सम्झौता पालना भए पनि

पीडितका सम्बन्धमा गरिएका सम्झौताप्रति गरिएको वेवास्ता खेदजन्य छ। यस अध्ययनले समग्रमा पीडितको न्यायका पक्षमा वकालत गर्ने उद्देश्य राखेको भए पनि विशिष्ट रूपमा बर्दिया जिल्लाको उदाहरण प्रस्तुत गरि बेपत्ताका सरोकार सम्बोधन गर्न राज्यको जबाफदेहितामाथि प्रश्न गर्नु रहेको छ।

३. अध्ययनको विधि

यो अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय श्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतका रूपमा द्वन्द्वपीडित व्यक्ति, परिवार, त्यस सम्बन्धमा कार्य गर्ने सङ्घसंस्था र सरोकारवालासँग गरिएको अन्तर्वार्ता र छलफल तथा दोस्रो श्रोतका रूपमा इन्सेकको द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्रमा अभिलेख, बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानविन आयोगको वेवसाइटमा उल्लेखित प्रतिवेदनको सूचना, सञ्चार माध्यममा आएका समाचार र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन 'बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य' लगायतका सामग्रीको अध्ययन गरिएको छ।

४. बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता पीडितका समस्या र सरोकार

नेपाल सरकारले ढिला गरी गठन गरेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका बारेमा छानविन गरी अवस्था सार्वजनिक गर्न र दोषीलाई कानुनी कारवाही, पीडितलाई न्यायसहित परिपूरण, घटना दोहोरिन नदिन संस्थागत सुधारसहितको सिफारिस गर्न सकेको छैन। आयोगबाट उजुरी सङ्कलनको काम गरिएको भए पनि त्यसउपर गरिएको अनुसन्धान र अन्य प्रक्रियाको सार्वजनिक जानकारी प्राप्त भएको छैन। आयोगले सुरुआतमा आफूले पाएको समय सीमाभित्र पीडित परिवारबाट उजुरी लिने बाहेक अरु थप काम गर्न सकेन। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग स्थापना भई काम गर्न शुरु गरेको सात वर्ष पूरा हुन लाग्दासम्म बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका प्रगति सार्वजनिक गर्न सकेको छैन।

सशस्त्र द्वन्द्व चलि रहँदा बलपूर्वक कब्जामा लिएर बेपत्ता पारिँदाको पीडा,

आफन्तको खोजीमा सम्बन्धित निकायमा भौतारिँदाको दुर्व्यवहार र धम्की, त्यसैबीच परिवारप्रतिको जिम्मेवारीको बोझले पीडितका बुद्ध बुवाआमा, पत्नी र छोराछोरीहरूले मानसिक, सामाजिक, आर्थिक रूपमा विभिन्नखाले समस्या भेल्लु पत्थो। यी सबै समस्याकाबीच पीडित परिवारले आफ्नो ज्यान जोखिममा राखेर आफन्तको खोजीमा विभिन्न निकायमा भौतारिइरहे। पीडित परिवारले थप नयाँ समस्या भेल्लु परिरहेको छ। पीडित परिवार र सरोकारवालासँग गरिएको छलफलका आधारमा निम्न सरोकार र समस्या यस अध्ययनले प्राप्त गरेको छ।

४.१ चलअचल सम्पत्ति भोगचलन र हस्तान्तरणमा कानुनी समस्या

पीडित परिवारले चलअचल सम्पत्ति कानुनी हकवालाका रूपमा हस्तान्तरण गर्न कानुनी समस्या भोग्नु परेको छ। यो अवस्थाले पीडित परिवारमाथि पीडा थपेको छ। पतिको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति आफ्ना नाममा ल्याई आर्थिक गतिविधि गर्न कानुनी अड्चन ल्याएको छ। त्यस्तै सगोलमा भएको अचल सम्पत्तिको अंशवण्डा विशेषतः जग्गा जमिनमा दाजुभाइबीच कानुनी अड्चन खडा गरिदिएको छ। आर्थिक स्थायित्वको अभावले प्रदान गरिएका अधिकांश आधारभूत अधिकारबाट परिवारहरूलाई वञ्चित गरेको छ। उल्लेखनीय रूपमा, अधिकांश परिवारहरू सम्पत्ति उपभोगको अधिकारबाट वञ्चित भए।

मुलुकी संहिताको अध्याय ११ र धारा ४०, भूमि ऐन २०२१ को दफा २६ नेपालको कानुनले पीडितको परिवारलाई चल र अचल सम्पत्ति हस्तान्तरणको लागि मृत्यु प्रमाणपत्र पेश गर्न अनिवार्य छ। पीडित परिवारको भावनालाई कुनै ख्याल नगरी मृत्युको न्यायिक घोषणाको आदेश प्राप्त गर्न परिवारलाई मृत्युको मिति, स्थान र कारण पेश गर्न आवश्यक छ। पति र बाबुआमाको नाममा रहेको सम्पत्ति आफ्नै नाममा हस्तान्तरण गर्न नसकेपछि यो कानुनी स्थितिले बेपत्ता पीडितका पत्नी र छोराछोरीलाई आफ्नो इच्छा विपरीत कस्टकर जीवन जिउन बाध्य बनाएको छ।

ठाकुरबाबा नपा-४ की ४० वर्षीया बुभौनी थारुले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता पारिएका पति खुसीराम

थारुको अवस्था थाहा नपाउँदा अचल सम्पत्ति भोगचलनमा समस्या भोदै आएको छन्। सगोल परिवारमा रहेको अचल सम्पत्ति जग्गाको अंश पतिका नाममा मात्रै आउने कानुनी व्यवस्था छ। पति मरेको वा बाँचिरहेको अततोपत्तो छैन। मृत्यु दर्ता बनाउन पतिको मृत्यु भएको भए लास नत अरु कुनै प्रमाण छन्। सगोलका परिवार छुट्टिएर बसेको छन्। सगोल परिवारमा रहेको अचल सम्पत्ति जग्गा अंशवण्डा गर्न बुभौनी थारुलाई परिवारबाटै दबाव आउने गरेको छ।

खुशीराम थारुलाई ०५८ फागुन २७ गते ठाकुरद्वारामा रहेको शाही नेपाली सेनाको क्याम्पबाट आएको समूहले ठाकुरबाबा नपा-३ गोदानामा घेरा हाली कब्जामा लिएर आफूसँगै लगेको थियो। कब्जामा लिएर बेपत्ता पार्ने नेपाली सेनाले अझैसम्म केही जवाफ दिएको छैन।

बुभौनी थारुको जस्तै व्यथा ठाकुरबाबा नपा-४ की ४१ वर्षीया पनिआ थारुको पनि छ। सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको टोलीले पति धामु थारुलाई ०५८ चैत २८ गते राति ठाकुरद्वारामा रहेको शाही नेपाली सेनाको पोष्टबाट आएको समूहले एकैछिन काम छ भनेर लग्यो। शाही नेपाली सेनाले कहाँ लग्यो ? किन लग्यो ? र त्यसपछि के गरे ? केही थाहा छैन। उनको अवस्था अहिलेसम्म पनि अज्ञात छ। कानुनी समस्या भोगिरहेको पीडितहरू मध्येमा बुभौनी र पनिआ प्रतिनिधि पात्र मात्रै हुन्। उनीहरू जस्ता धेरै पीडित पत्नीहरू यो समस्यामा पिरोलिइरहेका छन्।

राजापुर नगरपालिका-१० हरिनगरकी ५६ वर्षीया देवनारायणी थारु रातो काँडा प्राप्त मुक्त कमैया हुन्। पति छुनुवा थारुलाई २०५९ कात्तिक ३ गते आफ्नो खेतमा काम गरिरहेको अवस्थामा शाही नेपाली सेनाको टोलीले लगेपछि हालसम्म उनको अवस्था अज्ञात छ। बेपत्ता पतिको अवस्था थाहा पाउन तत्कालै आफैं र मानव अधिकार संस्थामार्फत सुरक्षा निकायमा खोजी गरिन्। पति बेपत्ता पारिएको १८ वर्ष पूरा भयो तर उनका पतिको कुनै अत्तो पत्तो छैन।

सरकारले मुक्त कमैया पुनर्स्थापना कार्य अन्तिम चरणमा रहेको भन्दै गर्दा उनले

पति नभएका कारण जग्गा र अन्य सुविधा पाउनबाट वञ्चित हुनु परेको बताइन्। भूमिसुधार कार्यालय, गुलरियामा जग्गा आफ्नो नाममा गरिदिन भन्दा पति छुनुवा आफैँ आउनुपर्ने, नभए उनको मृत्यु दर्ता ल्याउनुपर्ने भनियो। तर, पति देवनारायणीलाई जीवितै हुनु हुन्छ भन्ने विश्वास छ। उनको मृत्यु दर्ता गर्न मनले मानेन। उनले पति छुनुवालाई सेनाले कब्जामा लिएर गएको बाटोतर्फ हेर्दै कुन छोडेकी छैनन्। 'लगेकै बाटो फर्केर अरु कोही मान्छे आइरहेको देख्दा आफ्नै मान्छे आइहाल्छ कि' भन्ने आशा लाग्छ।

देवनारायणी थारुको पनि व्यथा त्यही छ। पतिको नाममा रही अंशमा हक लाग्ने चलअचल सम्पत्ति पत्नी वा नजिकको हकदारले प्राप्त गर्न सम्बन्धित व्यक्ति आफैँ उपस्थित हुनुपर्ने, कसैलाई वारेस नाममा दिनुपर्ने, या उसको मृत्यु भई मृत्यु दर्ताको कागजात हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ। सशस्त्र द्वन्द्वमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सवालमा उनीहरू जिउँदो वा मारिइसकेको अवस्था कारणसहित राज्यले समयमा नै जानकारी दिएर निकास दिन नसक्दा दैनिकरूपमा पीडामाथि पीडा थपिएको छ।

नेपालको संविधानको धारा २५ अन्तर्गत व्यवस्था भएको सम्पत्तिको हक मौलिक हक अन्तर्गत पर्दछ। तर, सम्पत्तिको उत्तराधिकारसम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा सामान्य अवस्थाको अनुमान गरिएकाले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारको सम्पत्तिको अधिकारमा ठूलो असर परेको छ।

४.२ सामाजिक, सांस्कृतिक सहभागितामा अवरोध

बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता पारिएकाहरूमध्ये अधिकांशको आयआर्जन कृषिसँग सम्बन्धित थियो। जसमा घरमुली वयस्क पुरुषहरूको निर्णायक भूमिका रहने गर्दथ्यो। तिनै मानिस बेपत्ता पारिएपछि आश्रित परिवारमा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिकसहितका समस्याहरू थपिएका छन्। मृत्यु वा अवशेषको पुष्टिविना बेपत्ता पारिएकाहरूका परिवारहरूले मृत्यु प्रमाणपत्र नपाउने हुनाले आफ्नो हक लाग्ने कुरामा समेत पहुँच नहुनुका साथै भूमि जस्तो पीडितका सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्ने कानुनी लेनदेन गर्न पाएका छैनन्। बेपत्ता

पारिएकाहरूको धेरै परिवारले आर्थिक, सामाजिक कठिनाइको सामना गर्नु परिरहेको छ।

ठाकुरबाबा नपा-४ सुतैयाका ४२ वर्षीया जयन्ती शाहीका पति हुकुमबहादुर शाहीलाई ०५८ चैत २४ गते ठाकुरद्वारामा रहेको बरख दल गुल्मबाट आएको सेनाले पक्राउ गरी बेपत्ता बनायो। पति बेपत्ता पारिएको १९ वर्ष पुराना पनि फर्केर आउँछन् कि भन्ने आसमा बाटो कुन छोडेकी छैनन्। पति फर्कने आशमा बाटो कुनै गर्दा परिवार र समाजको भने उहाँलाई हेर्ने र गर्ने व्यवहार फेरिएको छ। परिवारका सदस्य र समाजले यतिका वर्षसम्म हुकुमबहादुर बाँचेको भए फर्किसक्ने र मरिसकेको भन्दै मृत्यु संस्कार गर्न दबाव दिन थालेका छन्।

पतिको अन्तिम संस्कार नगरी रातो पहिरन र सिन्दुर लगाउने गरेकोले परिवारका कुनै सदस्य बिरामी भए वा कुनै घटना भएमा उक्त कार्यको अशुभ परिणाम भएको आरोप खेप्नु परेको छ। कतिपय परिवारमा सासुले आफ्नो छोराको अन्तिम संस्कार आफैँ गर्ने भनी धम्की दिने गरेको एक पीडितले बताइन्। राजापुर नपा- ६ महुवाकी ३८ वर्षीया बेली थारुका पति फक्लु थारुलाई माओवादीको आरोपमा २०५९ कात्तिक ७ गते संयुक्त सुरक्षा फौजले पक्राउ गरी बेपत्ता बनायो। उनको अवस्था अज्ञात छ। दुई छोरालाई दुःख गरी हुर्काएकी बेलीलाई पनि आफन्तबाट पतिको अन्तिम संस्कार गर्न दबाव आउन थालेको छ। घर र आफन्तमा कोही बिरामी पत्थो। केही काम विग्रियो भने बेलीले उनका पतिको अन्तिम संस्कार नगरेकै कारण भएको हो भन्ने कुरा सुन्नु परेको छ। यी प्रतिनिधि उदाहरणहरू हुन्।

४.३ समुदायको परम्परागत संस्कार मान्ने बाध्यता

थारु समुदायमा दाजुको मृत्यु भएपछि देवरले भाउजुसँग विवाह गर्ने परम्परा रहेको थियो। त्यो लामो समयदेखि अभ्यास भन्दा बाहिर रहेको थियो। तर सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मृतक र बेपत्ता पारिएका विशेष गरी थारु समुदायमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र मृतक व्यक्तिका पत्नीले देवरसँग विवाह गरेको घटनाले देवरले भाउजु विवाह गर्न पाउने संस्कारले बढावा पाएको छ। जुन

महिला अधिकारको बर्खिलाप देखिन्छ। थारु समुदायमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र मृतक व्यक्तिका पत्नीले गोत्र भन्दा बाहिरको पुरुषलाई आफ्नो पतिको रूपमा भित्र्याएर विवाह गरेको घटना बाहिर आएको छ। बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्व पीडित महिला सञ्जालका अनुसार जिल्लामा ६ जना बेपत्ता पीडितका पत्नीले देवरसँग विवाह गरेका छन्। यस किसिमको विवाह हाडनाता भित्र पर्छ। जुन कानूनतः दण्डनीय पनि छ।

४.४ बेपत्ता व्यक्तिको मृत्यु अन्तिम संस्कार गर्न दबाव

बेपत्ता व्यक्तिका पत्नी र परिवारलाई बेपत्ता व्यक्तिको मृत्यु भएको स्वीकार गरी अन्तिम संस्कार गर्न दबाव दिनुको साथै बाध्य पारिएको छ।

४.५ मृत्यु दर्ता गर्ने क्रम बढ्दो

कतिपय बेपत्ता व्यक्तिका पत्नी र परिवारले चलअचल सम्पत्ति, राज्यले दिने गरेको सुविधा प्राप्त गर्न, पारिवारिक र सामाजिक दबाव थेग्न नसकि इच्छा नहुँदा नहुँदै पनि मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र बनाउन थालेका छन्।

४.६ पीडितका बालालिकालाई उच्च शिक्षा हासिल गर्न समस्या

बेपत्ताका घटनाले पीडितको न्यायसँगको पहुँचमाथि असर त पारेकै छ अझ सबैभन्दा बढी आर्थिक अवस्थालाई नकरात्मकरूपमा प्रभावित गरेको छ। घटना हुँदा ससाना रहेको छोराछोरी हुर्केर ठूला भएका छन्। उनीहरूलाई खानलाउन तथा शिक्षा दीक्षाका लागि खर्च बढेर गएको छ। सरकारले केही रकम राहत बाहेक थप व्यवस्था गरेको छैन। बेपत्ता पारिएका आफ्नो मान्छे जिउँदै छ कि भन्ने आश बाँकी नै भएकाले मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र बनाउन सकेका छैनन्। यसले उनीहरूलाई कानुनिरूपमा अचल सम्पत्ति उपभोगमा समस्या भइरहेको छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ ले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको चलअचल सम्पत्ति भोगचलनसम्बन्धी व्यवस्थाको बारेमा केही बोलेको छैन। अवस्था पत्ता लगाउने, न्याय

र परिपूरणका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्ने अधिकार मात्रै रहेको छ। बेपत्ता व्यक्तिका परिवारले आफ्नो व्यक्तिको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति विशेषत जग्गा कानुनी रूपमा आफ्नो नाममा नामसारी गरी भोगचलन गर्न पाउने गरी सरकारले निर्देशिका जारी गर्न पर्ने आवश्यकता रहेको बेपत्ता परिवार राष्ट्रिय सञ्जाल महासचिव भागिराम चौधरी बताउँछन्।

४.७ परिचय पत्र वितरण र पीडित परिवारको अपेक्षा

बेपत्ता पीडित परिवारले जटिलरूपमा भोग्नु परिरहेको आर्थिक, कानुनी अड्चन, शिक्षा, स्वास्थ्यलगायत सवाललाई तत्काल परिपूरणको रूपमा सरकारबाट सहयोग उपलब्ध गराउने आधारकारूपमा बेपत्ता व्यक्तिको परिवारलाई पीडित परिचयपत्र वितरण कार्य अगाडि बढाएको छ। परिचयपत्र वितरण कार्य २०७७ देखि बर्दिया जिल्लाबाट शुरु गरेको थियो। देशभर जम्मा बेपत्ता परिवारका ७ सय ९० जनालाई परिचयपत्र वितरण गरिएको छ।

बेपत्ता आयोगले तोकिएको समयमा छानबिन कार्य पूरा गर्न नसकिरहेको र पीडित परिवारले जीवनयापनमा भोग्नु परिरहेको समस्यालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले परिचय पत्र वितरण गरी तीनै तहका सरकारमार्फत परिपूरणका कार्यक्रम ल्याएर परिचयपत्रको आधारमा कार्यान्वयन गर्ने भन्दै आएको छ। तर आयोगले परिचयपत्र वितरण गर्ने कार्य सुस्त रहेको छ। सरकारले पनि परिचय पत्र प्राप्त पीडित परिवारका लागि कहिलेदेखि कस्ता परिपूरणका कार्यक्रम ल्याउने हो सोसम्बन्धी निर्णय गरेको छैन।

५. निष्कर्ष

सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा जिल्लामा बेपत्ता व्यक्तिको अवस्था थाहा हुन सकेको छैन। द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारले आफ्नो मान्छे कुनै पनि दिन जीवितै फर्कने हुन् की ? भन्ने आशा मार्न सकेका छैनन्। शान्ति सम्झौतापछि पीडित परिवारले जुन आशा गरेका थिए त्यो पूरा होला भन्नेमा आशङ्का पैदा भएको छ। त्यो भनै उल्झनमा परिरहेको छ। द्वन्द्वरत पक्षले यसबारेमा सार्थक चासो दिइरहेका

छैनन्। द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतीका घटनाको सत्य थाहा पाउने मुख्य अधिकारबाट नै पीडित परिवार वञ्चित भइरहेका छन्।

घटनाको सत्यतथ्य नै थाहा पाउन ढिलाइ भइरहँदा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र उनीहरूको परिवार सबै भन्दा बढी दैनिक रूपमा पीडित हुन परिरहेको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानबिन आयोगले समयमा काम नगरिदिँदा पीडित परिवारले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, कानुनी अड्चन, शिक्षा, स्वास्थ्य लगायत समस्याबाट निरन्तर जेलिनु परेको छ। मुलुकी संहिताको अध्याय ११ र धारा ४०, भूमि ऐन २०२१ को दफा २६ ले पीडितको परिवारलाई चल र अचल सम्पत्ति हस्तान्तरणको लागि मृत्यु प्रमाणपत्र पेश गर्न आवश्यक छ। मृत्युको न्यायिक घोषणाको आदेश प्राप्त गर्न परिवारलाई मृत्युको मिति, स्थान र कारण पेश गर्न आवश्यक छ। पति र बाबुआमाको नाममा रहेको सम्पत्ति आफ्नै नाममा प्राप्त गर्न नसकेपछि यो कानुनी स्थितिले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका पत्नी र छोराछोरीलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणाभन्दा बाहिर गएर कतिपय सन्दर्भमा मृत्यु दर्ता गर्न बाध्य बनाइएको देखिन्छ। सरकारले उनीहरूको मानव अधिकारको निरन्तर उल्लङ्घन गरिरहेको छ। राज्य बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारहरूको मानव अधिकारप्रति आफ्नो जिम्मेवारीसँग विमुख भएको पाइन्छ।

६. सुझाव

- ▶ बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई 'कानुनी रूपमा अनुपस्थित' भनी मान्यता दिने र दण्डहीनता अन्त्य गर्न सत्य पहिचानमा सक्रिय रूपमा काम गर्ने मध्यवर्ती राहत सहयोग उपलब्ध

गराउने नयाँ नीतिको कार्यान्वयन हुनुपर्ने देखिन्छ।

- ▶ पीडित परिवारले सामना गर्नुपरेका समस्याहरूको पहिचान र सङ्कलन गरी जीविका र सामाजिक सरोकार सम्बोधन गर्न स्थानीय सरकार तथा प्रदेश सरकारलाई जिम्मेवार बनाउनु पर्ने।
- ▶ नेपालको संविधानको धारा २५ अन्तर्गत सम्पत्तिको हक मौलिक हक हो। तर, सम्पत्तिको उत्तराधिकारीसम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा सामान्य अवस्थाको मात्र व्यवस्था गरिएकोले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारको सम्पत्तिको अधिकारमा ठूलो असर परेको छ। त्यसलाई उपभोग गर्न सहजीकरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ।
- ▶ तथ्य पहिचानको अभाव र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको सुस्त कार्यप्रणालीले लामो समयदेखि विद्यमान दण्डहीनतालाई बलियो बनाएको छ। कानुनी सुधार तथा कार्य सम्पादनका लागि सम्बन्धित सरोकारवालासँग पीडित, मानव अधिकार संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको संयुक्त वकालतको आवश्यकता देखिन्छ।
- ▶ सङ्क्रमणकालीन न्यायको यथास्थितिले जटिलता उत्पन्न गरेको छ। तत्काल यसको सम्बोधन गर्न राजनीतिक दलको नेतृत्व समक्ष दवाव र वकालतको कार्यक्रम गर्नु आवश्यक छ।
- ▶ मृतकका पत्नी सरह राज्य बेपत्ता व्यक्तिका पत्नीलाई पनि सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउने नीति ल्याएर कार्यान्वयन गर्नु पर्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ इन्सेकको द्वन्द्व पीडित पार्श्वचित्र,
- ▶ बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानबिन आयोग को वेबसाइटमा उल्लेखित प्रतिवेदनको सूचना, सञ्चार माध्यममा आएका समाचार कटिड, र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन 'बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य।'
- ▶ <https://www.insec.org.np/victim>

मानव अधिकारको दृष्टिमा राउटे समुदाय

मिना बुढाथोकी

फिरन्ते जीवनशैली भएका राउटे विभिन्न जङ्गलमा बसाइँ सदैँ बस्दै गर्छन्। आफूले बनाएको काठको भाँडा बोकेर अन्नसँग साट्न गाउँमा पुग्ने गर्दछन्। आफ्नो बस्तीभन्दा बाहिर बास बस्ने अनुमति यसरी बाहिरफेर जानेलाई हुँदैन। राउटे मुखियाहरू राजधानीमा उच्च तहका पदाधिकारीहरूसँग भेटघाट गर्न गएका बेला र कोही गम्भीर बिरामी परेका बेला उपचारका लागि बाहेक कसैलाई पनि बस्ती बाहिर बास बस्ने अनुमति यो समुदायमा दिइँदैन। समुदायको सदस्य मरेमात्र बस्ती सरेर नत्र नसरेरचाहिँ होइनन्। करिब १०-१५ वर्षअघिसम्म नयाँ बस्तीमा काठ पाउन सक्ने सम्भावना केलाएरमात्र त्यहाँ जाने गर्थे। तर महामुखिया महिनबहादुर शाहीका अनुसार उनले जान्ने बेलासम्म राउटे समुदायले बस्ती छाडेर नयाँ ठाउँमा जाँदा समूहगतरूपमा हिँड्दै जाने जहाँनेर रात पर्छ, त्यसैलाई उपयुक्त बास स्थान ठान्ने गर्थे।

पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत पर्ने सल्यान तथा आसपासका सुर्खेत, जाजरकोट र दैलेख जिल्लाका जङ्गली क्षेत्रमा फिरन्ते जीवन बिताउने राउटे नेपालका लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति हुन्। विगत १५ वर्षदेखिको बसोबासको अवस्थिति नियाल्दा कर्णाली प्रदेशको पहाडी जङ्गल, भीर र ओडार नै उनीहरूका विचरण भूमि हुन्। हालसम्म राउटेहरूको नृजातीय सम्बन्ध खुट्याउन नसकिए तापनि उनीहरूको मातृभाषा भने खाम्ची हो। उनीहरू व्यवहारिक रूपमा परम्परागत खस भाषा बोल्दछन् भने आधुनिक नेपाली भाषा पनि राम्रोसँग बुझ्न सक्दछन्। नेपालका ५९ आदिवासी-जनजातिलाई विकसित, सुविधाबाट वञ्चित, सीमान्तकृत, अति सीमान्तकृत र लोपोन्मुख गरी ५ समूहमा विभाजन गरिएको छ। आदिवासी-जनजाति प्रतिष्ठान तथा नेपालको जनगणना २०११ अनुसार राउटे, मेचे, राजी, लेप्चा, कुशवडीया, हायु, किसान, कुसुण्डा, वनकरीया तथा सुरेलसहितका १० लोपोन्मुख आदिवासीमा पर्छन्। यस वर्गीकरणका अनुसार नेपालमा रहेका विभिन्न आदिवासी जनजातिहरूमध्ये राउटे सीमान्तकृत, लोपोन्मुख र जनसङ्ख्याका आधारमा थोरै जनसङ्ख्या भएको अल्पसङ्ख्यक जनजाति पनि हो।

शिकार र संग्रहसँग सम्बन्धित अर्थव्यवस्था भएका राउटेहरूको परम्परागत

भोजनमा मुख्यतः बाँदर तथा अन्य जङ्गली जनावरको सिकार, कन्दमुल, आफ्ना उत्पादनसँग साटिएका खाद्यान्न र फलफूल लगायतका वनस्पतिजन्य वस्तुहरू पर्दछन्। जङ्गलमा पुगी काठका कोषी, र मद्दुस जस्ता भाँडा बनाइ त्यसलाई गाउँमा गएर अन्नपातसँग साटेर जीविका धान्ने गर्छन्। दिनभर काठका सामग्री निर्माण गर्नु, बाँदरको शिकार गर्नु, माग्नका लागि नजिकका गाउँमा पुग्नु उनीहरूको दिनचर्या हो। आफूले बनाएको काठको भाँडा बोकेर अन्न साट्न गाउँमा पुग्ने र फर्केर आउन भ्याउने समय अन्दाज गरेर यिनीहरू वासको प्रबन्ध गर्छन्। गुजाराका लागि काठका सामग्री बनाउन जङ्गलको पर्याप्तता, गम्भीर स्वास्थ्य समस्याबाहेक सामान्य चोटपटक वा बिरामी पर्दा प्रयोग गर्ने जडीबुटी पनि प्रशस्त पाउने भएका कारण राउटे समुदाय कर्णालीको प्राकृतिक वासस्थानमा परम्परागतरूपमै जोडिएको देखिन्छ।

फिरन्ते जीवनशैली भएका राउटेहरू विभिन्न जङ्गलहरूमा बसाइँ सरेर गर्छन्। बसाइँ सर्नुको कुनै खास कारण नपरे बढीमा तीन चार महिनामात्र उनीहरू एक ठाउँमा बस्ने गरेको पाइएको छ। बसाइँ सर्नुपर्दा तीन चार घण्टादेखि १ दिनसम्म पैदल हिँडेर जान सकिने स्थानमा सर्छन्। यसरी बसाइँ सर्दा दुई तीन दिनमा सबै परिवारले आफैं बोकेर सामान सार्छन्। साह्रै वृद्धवृद्धा भए उनीहरूका लागि मद्दत गर्नेबाहेक सबैले आफ्नो सामान

आफैं बोकेर लैजान्छन्। उनीहरूको बसोबासका लागि घरको बनावट हेर्दा वनको हरियो स्याउला र घोचाहरूद्वारा गोलाकार र अण्डाकाररूपमा बनाइएको छाप्रो हुने गर्दछ। यस्ता छाप्राको बीच भागमा सम्म परेको ठाउँ राख्दछन् जहाँ केटाकेटी खोल्ने र महिलाले धान कुट्ने, निफन्ने आदि गर्दछन्। छाप्रो बनाउने कार्य प्रायः महिलाहरूले गर्ने गर्दछन्।

राज्यलाई तिरो तिरेर स्थायीरूपमा खेतीपाती गरेर, गाउँमा बस्नु र अर्काको सित्तैमा खानुलाई उनीहरू अपराध सम्झन्छन्। बाटो लागेपछि पछाडि फर्केर खोला वा तालको पानी खाँदैनन्, मूलको मात्र खान्छन्। उनीहरूको यो अभ्यासलाई प्रकृति र मानव स्वास्थ्यको बीचको तादम्यताका रूपमा हेर्न सकिन्छ। सम्पत्तिका रूपमा यिनीहरूसँग पकाउने भाँडा, दाउरा काट्ने र शिकार गर्ने केही हतियारमात्र हुन्छन्। उनीहरूको सांस्कृतिक जीवनमा लाठी-लौरो, बाजा, मजिरा, मादल, र ढ्याङ्ग्रो जस्ता बाजा प्रयोग महत्वपूर्ण छ। बाटोमा हिँड्दै गर्दा सर्ट, पेन्ट लगाएको मानिस भेट भएमा शिकार पढेन भन्ने यिनीहरूको विश्वास छ। शिकार नपर्नुलाई देवता रिसाएको रूपमा अर्थ्याउँछन्।

नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार राउटेको कूल जनसङ्ख्या ६ सय १८ जना रहेको छ। तर हाल सल्यानको वनगाड कुपिण्डे नगरपालिका-१ स्थित घाटगाउँमा

४६ परिवारका गरी जम्मा १ सय ४६ को सङ्ख्यामा राउटे समुदाय बस्दै आएका छन्। यिनीहरूका हाल प्रचलित थरहरू चाहिँ कल्याल, रास्कोटी, सत्याल आदि हुन्। राउत र साउदजस्ता थर पनि यसै जनजाति अन्तर्गतका हुन् कि भन्ने अनुमान गरिन्छ। राउटे जातिको थर नै शाहवंशी भएको हुनसक्ने तर्क पनि छ। यिनीहरूको गोत्रसँग र शाही ठकुरीहरूको गोत्र केही हदसम्म मेल खान्छ। राउटे समुदायका तीन प्रकारका थरगोत्रहरू रहेको पाइन्छ। (१) सूर्यवंशी छत्याल गोत्र (आत्रेय), (२) रास्कोटी गोत्र (आत्रेय) र (३) कल्याल गोत्र (केशलमा)। थरहरूमा कल्याल, रास्कोटी, र छत्याल रहेको पाइन्छ।

१. अध्ययनको उद्देश्य

- ▶ राउटे जनजातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाबारे जानकारी लिने।
- ▶ यो समुदायले भोग्नुपरेका समस्या र समाधानका उपाय पहिल्याउने।
- ▶ यो जनजातिलाई सरकारले दिँदै आएको सामाजिक सुरक्षा भत्ता तथा अन्य सेवा सुविधा वितरण प्रणालीलाई सहज बनाउन सचेतना जगाउने।
- ▶ यो समुदायको जीवनयापन सहज तुल्याउन सरोकारवाला निकायको ध्यानाकर्षण गराउने।
- ▶ राउटेसँग सम्बन्धित गैरसरकारी संस्था, सरकारी बजेट, कार्यक्रम आदिको खर्च, पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गराउन सघाउने।

२. अध्ययनको विधि

यो अध्ययन दुवै प्राथमिक र द्वितिय श्रोतमा आधारित छ। अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्क र तथ्यको विश्लेषण र प्रस्तुति नेपालको संविधान, कानून, मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अन्तराष्ट्रिय अनुबन्धहरू, नागरिक समाजको अभियान र सरकारी नीति तथा निर्णयको जवाफदेहिताको आधारमा गरिएको छ।

२.१ प्राथमिक श्रोतमा आधारित तथ्याङ्क

- ▶ राउटे बासोबासको अवलोकन,
- ▶ राउटे मुखियासँगको अन्तर्वार्ता,
- ▶ सरोकारवालसँगको प्रतिनिधिमूलक कुराकानी, र
- ▶ व्यक्ति केन्द्रित अध्ययन वा घटना प्रस्तुति।

२.२ द्वितिय श्रोतमा आधारित तथ्याङ्कमा

- ▶ समाचार अध्ययन,
- ▶ इन्सेककद्वारा प्रकाशित र सङ्कलित सामाचार तथ्याङ्क र
- ▶ राउटेसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक पत्रिका आदि।

३. अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीहरू

३.१ राउटेको इतिहास

राउटेको इतिहासबारे विभिन्न किंवदन्ती, विश्वास र तर्कहरू छन्। तर पनि जङ्गलका राजा भनिने राउटे समुदाय आफूलाई सूर्यवंशी राजाका सन्तान मान्छन्। फिरन्ते समुदायले आफूलाई राजा मान्नुको अर्थ उनीहरू राजतन्त्रात्मक शासन छोडेर जङ्गलमा बस्न थालेको स्थानीयहरूको आन्तरिक विश्वास छ। तर राजा भन्नुको अर्थ कुनै स्थानमा स्थिररूपमा बसोबास गरि त्यहाँको परिस्थितिलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिँदै बाह्य समुदायको तुलनामा प्रभुत्वशाली हुनु पनि राजा हुनु हो भनेर बुझ्न सकिन्छ। यो कुरालाई वरिपरिका समुदायले पनि नकार्दैनन्। भ्रमणशील राउटेमा उनीहरूलाई फुकोटमा बस्ने विष्णुका सन्तान ठकुरी मान्ने गरेको र तिनीहरूका सात भाइमध्ये माइलो छोरा परिवारको सजायको निर्णयअनुसार फुकोटको ओरालो ऋरेर जङ्गलमा बस्न थालेको विभिन्न अध्ययनहरूमा पाउन सकिन्छ। जङ्गलका राजा राउटे भन्ने कृतिमा मानवशास्त्री जना फर्टिएरले अन्य कुरा पत्याउन नसकिने भनी भारतका विभिन्न फिरन्ते समुदायसँग राउटेको उत्पत्तिको इतिहास जोड्दछिन्। राउटेहरूले आफ्नो उत्पत्तिस्थल पश्चिम नेपालको फुकोट क्षेत्र साविकको सेती अञ्चलको सेती नदी र पूर्वको प्यूठानको माडी नदीको बीचको क्षेत्रलाई बताउँछन्। तर, राउटेहरू स्वयम् बारम्बार आफू पहिले फुकोट राज्यमै शासन

गर्ने राजा भएको ठोकुवा गर्छन्। अझ रोचक कुरा मुगुमा ठकुरी समुदायकै छत्याल थर भएका समुदाय छन्। छत्यालबाडामा बस्ने छत्याल र राउटेहरू समुदायमा पाइने गोत्र छत्यालमा समानता पाउन सकिन्छ। स्वयम् यिनीहरू पनि समानता भएको व्याख्या गर्छन्। राउटे उत्थान प्रतिष्ठानको प्रकाशनमा पनि राउटेहरू आदिम कालदेखि नै यही अवस्थामा छैनन् र राउटे समुदाय घरबार र राज्य छोडेर अझ भनौ, सम्पति र शासनको अन्यायपूर्ण व्यवस्था छोडेर जङ्गलमा फिरन्ते जीवनतर्फ गएको इतिहास पाइन्छ।

सूर्यवंशी राजाले राज्य चलाएको ऐतिहासिक समयमा राज्यहरूबीच बारम्बार हिंसात्मक युद्ध हुने गर्दथ्यो। आफूहरूले शासन गर्ने राज्यमा साम्राज्यहरूको आक्रमण र हस्तक्षेपका कारण तुलनात्मक रूपमा सानो र युद्ध नचाहने ठकुरी समुदाय राउटेको रूपमा जङ्गलको जीवनमा पुगेको स्थानीयको विश्वास छ।

३.२ राउटेको फिरन्ते जीवन पद्धति

किन राउटेहरू आफ्नो जनसङ्ख्या भन्दैनन् ? किन यिनीहरू मुखियाको माध्यमबाट मात्र अन्य समुदायसँग सम्पर्क गर्छन् ? यी कुराहरू खोज्यो भने उनीहरूको जवाफ फेरि इतिहाससँगै गएर जोडिन्छ। उनीहरू आफू शासक भएको र राज्य चलाएको कुराबाट सुरुवात गर्दछन्। जब उनीहरू राज्य छोडेर जङ्गलमा जीवन बिताउन थाले, त्यस समय राज्य चलाएका शासकबाट उनीहरूलाई जता भेटायो, उतै मार्ने खतरा थियो। यसकै कारण उनीहरू स्थायी समाजको सम्पर्कमा कम आउन थाले। र, शत्रुलाई आफ्नो शक्ति आकलन नहोस् भन्ने हेतुले आफ्नो जनसङ्ख्या कति छ गन्नु र भन्नु हुँदैन भन्ने मान्यता विकास गरे। साथै अत्यावश्यक परिस्थितिमा स्थायी समाजसँग सम्पर्क गर्नुपरेमा व्यक्ति-व्यक्ति गएर होइन, मुखियामार्फत जाने प्रचलन चलाए।

एक-एक गरी समाजमा जाँदा उनीहरूको ज्ञान जाने, भाषाको समस्या पर्ने तथा अन्य जोखिम हुने ठानी राउटे मुखियाले सबै आफ्ना समुदायलाई मुखियाबाहेक अर्काको कुरा नपत्याउन र मुखियाले भनेको मात्र मान्नुपर्छ भन्ने जस्ता कुरा राखेको

उनीहरू बताउँछन्। किन राउटेहरू खेती गर्दैनन्? कुनै स्थानमा लामो समय बसोबास गर्दैनन्? भन्ने जिज्ञासामा पनि राउटेहरू आफ्नो इतिहास नै कोट्याउँछन्। घरबार र राज्य छोडेर जङ्गल पसेकाले उनीहरूको रुची नै कृषितर्फ गएन भन्ने तर्क पनि छ। अझ उनीहरूको घुमन्ते जीवन र कृषि मेल खाँदैन पनि भन्छन्। अन्य देशमा भएका अध्ययनले पनि कविला समुदाय एकै स्थानमा नबस्नुका कारणहरू यस्तै देखाउँछन्। जब कृषि गर्न थालिन्छ, त्यसपछि घुमन्ते हुन सक्दैन भन्ने मानवशास्त्रीय व्याख्या छ।

स्थायी समाजका बेफाइदा तथा असहजता बुझेका राउटेहरू खेती गर्नुलाई पाप सम्झन्छन्। त्यसैगरी किन यिनीहरू एकै स्थानमा बस्दैनन् भन्ने बारेमा विभिन्न अध्ययनले मुख्य दुई कारण प्रस्तुत गर्छन्। श्रोतको व्यवस्थापन तथा प्राकृतिक कारण र दोस्रो शत्रुको त्रास तथा मानवीय कारण। बसेको ठाउँमा कुनै सदस्यको मृत्यु भएमा तत्काल त्यो ठाउँ छाड्नुपर्ने राउटेको चलन रहेछ। कुनै सदस्यको मृत्यु भए तत्काल त्यही ठाउँमा गाडेर सबै जना हँदै कराउँदै अर्को बासको खोजीमा हिँड्नुपर्ने संस्कारले गर्दा उनीहरू एकै ठाउँमा स्थायीरूपमा नबसेका हुन्। मान्छे मर्नेबित्तिकै त्यस ठाउँलाई अशुभ ठानेर उनीहरू नयाँ ठाउँको खोजीमा हिँड्छन्। नयाँ ठाउँमा पुगेर मृत्युको पीडालाई भुल्ने र अब नयाँ ठाउँमा आइपुगियो, मर्ने मरिहाल्यो, अब केही हुँदैन भनेर सम्झाइन्छ, अनि त्यसपछि विस्तारै मृत्युको कुरा बिसिन्छ।

राउटे बास सरेपछि अर्को ठाउँको अध्ययन गरी उपयुक्त ठाउँको छनोट गर्दैनन्। हिँड्दै जाँदा जहाँनेर रात पर्छ, त्यसैलाई उपयुक्त बासस्थान ठान्छन्। रात पत्थो भने देवताले यहीं बस भनेको छ जस्तो लाग्छ। त्यसपछि सबै जनाले रूखका हाँगाहरू काटेर छाप्रा बनाइ अर्को सदस्य नमर्दासम्म अब यहाँ केही नहोस् भन्ने कामना गर्दै बस्छन्। बसाइँ सर्दा प्रायः जसो एकपटक मानिस मरेको ठाउँमा फेरि जाँदैनन्। लामो समयसम्म कसैको मृत्यु नभए पनि त्यस ठाउँमा अन्य मानिसको चहलपहल धेरै बढ्यो र असुरक्षा महसुस भयो भने पनि उनीहरू बास सर्छन्। कतिपय ठाउँमा गाउँका मान्छे आएर बस्न मासिदिए भने मानिस नमर्दै पनि बास सनुपर्ने हुन्छ।

फिरन्ते जीवन

फिरन्ते जीवनशैली भएका राउटे विभिन्न जङ्गलमा बसाइँ सर्दै बस्दै गर्छन्। आफूले बनाएको काठको भाँडा बोकेर अन्नसँग साट्न गाउँमा पुग्ने गर्दछन्। आफ्नो बस्तीभन्दा बाहिर बास बस्ने अनुमति यसरी बाहिरफेर जानेलाई हुँदैन। राउटे मुखियाहरू राजधानीमा उच्च तहका पदाधिकारीहरूसँग भेटघाट गर्न गएका बेला र कोही गम्भीर विरामी परेका बेला उपचारका लागि बाहेक कसैलाई पनि बस्ती बाहिर बास बस्ने अनुमति यो समुदायमा दिइँदैन। समुदायको सदस्य मरेमात्र बस्ती सर्ने नत्र नसर्नेचाहिँ होइनन्। करिब १०-१५ वर्षअघिसम्म नयाँ बस्तीमा काठ पाउन सक्ने सम्भावना केलाएरमात्र त्यहाँ जाने गर्थे। तर महामुखिया महिनबहादुर शाहीका अनुसार उनले जान्ने बेलासम्म राउटे समुदायले बस्ती छाडेर नयाँ ठाउँमा जाँदा समूहगतरूपमा हिँड्दै जाने जहाँनेर रात पर्छ, त्यसैलाई उपयुक्त बास स्थान ठान्ने गर्थे।

३.३ जनसङ्ख्या, भूगोल र बसोबास

तथ्याङ्क विभागले २०६८ को जनगणना अनुसार राउटेको जनसङ्ख्या ६ सय १८ छ। जसअनुसार नेपालमा सबैभन्दा कम कुसुण्डा २ सय ७३ जना, त्यसपछि नुराङ २ सय ७८ जना छन् भने तेस्रो कम जनसङ्ख्या हुनेमा राउटे पाइएको छ। यसमध्ये फिरन्ते राउटेको जनसङ्ख्या भने त्यतिबेला १ सय ३७ जना थियो।

अहिले सल्यान लगायतका क्षेत्रमा घुम्दै गरेका फिरन्ते जस्तै दार्चुला, बझाङ, बाजुरातिर घुम्दै हिँडेको अर्को एउटा समूहलाई २०४१ सालमा जोगबुढाका प्रधानपञ्च नन्दलाल जोशीको पहलमा स्थायी बसोबासको व्यवस्था गरिएको थियो। त्यतिबेला हिमाली क्षेत्रमा अन्न अभावका कारण आफूले बनाएका काठका भाँडा अन्नसित साट्न आइरहने गरेका राउटे मुखियालाई गाउँबस्तीको नजिक जङ्गलको समेत सुविधा पुग्नेगरी आमपानी र रज्यौडामा राखिएको थियो। उनीहरूलाई त्यहाँ बसालिए पनि पटकपटक आफूहरूलाई 'अशुभ भएको भन्दै बस्ती छाड्न खोजेका

राउटेलाई फकाइफुलाई गरेर जोशीले रोकेका परशुराम नगरपालिका वडा नं. १२ का वडाध्यक्ष गणेशप्रसाद जोशीले बताए।

स्थानीय लक्ष्मीका अनुसार आमपानी र रज्यौडाका राउटे यहाँ बस्न थालेका ३४ वर्ष नाघे पनि करिब १० वर्षअघिदेखि भने क्षत्रीहरूसँग उनीहरूको विहेवारी सुरु भयो। बोहोरा, बिष्ट र खत्रीले राउटेका छोरीसँग प्रेम विवाह गरेका छन् भने राउटे युवाले पनि मगरका छोरी विवाह गरी भित्र्याएका छन्। राउटे जाति भित्रकै आफ्नामा मागी विवाह गर्ने यिनीहरू बाहिर भने प्रेम विवाहलाई मात्र स्वीकृति दिन्छन्। उनीहरूले मागी विवाहचाहिँ राउटेबाहेक अन्य जातिमा सुरु गरेका छैनन्। सल्यान आसपास बस्ने सबै राउटेले शाही थर बताउने गरेका छन्। यिनीहरूमा कलेल, रासकोटी र समाल गरी तीन थरी शाही भएको उनीहरूको व्याख्या छ तर डडेलधुरामा बस्ने सबैले आफ्नो जाति पहिचान राउटे लेखाउने गरेका छन्।

डडेलधुराका राउटेले अहिले बालबालिका जन्मेपछि नै जन्म दर्ता र युवा/युवतीहरू विवाह गर्दासाथ विवाह दर्ता गराउन थालेका छन्। त्यतिमात्र होइन, उमेर पुगेपछि नागरिकताको प्रमाणपत्र पनि लिने गरेका छन्। यिनै सरकारी कागजपत्रका आधारमा सरकारले दिने लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिको सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने भएकाले समयमै कागजात तयार पार्न उनीहरू आफैं तत्पर हुने गरेका छन्।

३.४ शिक्षा, खेती र स्थायी बसोबास

अस्वीकार्य

फिरन्ते राउटे जाति पढ्ने, खेती गर्ने र स्थायी बसोबास बस्ने कुरालाई महासत्र ठान्ने गर्छन्। डडेलधुरामा २०४१ सालदेखि स्थायी बसोबास गर्दै आएका राउटेले पनि लामै समय पढ्न इन्कार गरेबाट यसको पुष्टि हुन्छ। निरन्तरको प्रयासपछि अहिलेको ऋण्डै ६ सय जतिको जनसङ्ख्या रहेको त्यहाँका राउटेमध्ये मुस्किलले पाँच-६ जना मात्र एसएलसी उत्तीर्ण गरेका छन्। पछिल्लो १०-१५ वर्षपछिको समयमा विस्तारै बालबालिकालाई विद्यालय पठाउन थालेका छन्। तर सल्यान आसपासमा फिरन्ते जीवन बिताइरहेका राउटेहरूचाहिँ बाहिरका

व्यक्तिले अक्षर सिकाउन खोज्दा पनि राउटेले पढ्न हुँदैन भनेर दिँदैनन्।

स्थायी बसोबास गर्ने विषयमा फिरन्ते राउटेहरू पूर्णरूपमा असहमत छन्। जाडोको समयमा न्यानोका लागि बेसी र फाँटमा अनि गर्मीको बेला अनुकूलनका लागि लेकाली क्षेत्रमा बस्ती बस्ने गर्छन्। त्यसैले कुन मौसममा कहाँ बस्ती बस्ने भन्ने कुरा अरुलाई भन्दा बढी राउटेलाई ज्ञान भएको उनीहरूको दाबी छ।

३.५ विवाह संस्कार

फिरन्ते राउटे जातिमा मागी विवाह हुन्छ, आफूखुसी विवाह गर्न पाउँदैन। करिव १६ वर्ष पुगेको किशोरले महिनावारी सुरु भइसकेकी किशोरीलाई चाहेको भए मुखिया वा घरका अभिभावकसँग प्रस्ताव राख्न पाउँछन्। उनीहरूको प्रस्ताव स्वीकृति भएमात्र विवाह गर्न पाइन्छ। विवाह भएको दिन खसी काट्ने, घरमै बनाएको जाँड खाएर रमाइलो मनाउने गरिन्छ। जाँड महिलालेसमेत निर्धक्क खान्छन्। रमाइलो गर्ने क्रममा राउटे नाच नाच्नुपर्ने अनिवार्य चलन छ। त्यसबेला विवाह गर्ने केटा र केटीलाई पनि नाचन लगाइन्छ। विवाह गरेकै दिन उनीहरूलाई एउटा छुट्टै टहरा बनाइ बसालिन्छ। विवाह भएको दिन सामूहिक भोज गरिन्छ तर भोलिपल्टबाट भने उनीहरूको छुट्टै घर र छुट्टै भान्सा सुरु हुन्छ। उनीहरूलाई परिवारसँग मिसिएर बस्न दिइँदैन।

३.५.१ विवाह व्यवधान

राउटे बाहेकका अरु सर्वसाधारणको हकमा लगनशीलरूपमा पढ्दै गर्दा वा सधैं काममा व्यस्त हुनुपर्ने युवाहरूले विवाहबारे सोचन पाएका हुँदैनन्, कतिपय युवाले आफू कमाइमा आत्मनिर्भर नभएसम्म विवाह नगर्ने सोचेका हुन्छन्। बढ्दो आधुनिकतासँगै कतिपयले आफ्नो भावना बुझ्नेसँग मात्र विवाह गर्ने भनेर उमेर पुगिसक्दा पनि बिहे गरेका देखिन्छन्। भविष्यप्रतिको चिन्ता वा विशेष कुनै कामले व्यस्त भएका कारण होइन, आफ्नो चल्ने/मिल्ने इष्टमित्रको युवक नभएका कारण राउटे युवतीको विवाह हुन पाएको छैन। अहिले करिव २८ वर्ष पुगिसकेकी राउटे युवतीको विवाह नहुनुको

प्रमुख कारण उनी चल्न सक्ने समाल राउटेमा युवाहरू नभएर हो। उनकी आमा रासकोटीकी छोरी हुन् भने उनीचाहिँ कलेलकी छोरी हुन्। यी दुवै थरमा हाडनाता पर्ने भएका कारण यिनीहरूबीच विवाह हुन सक्दैन तर विवाह हुन सक्ने समालमा भने युवा हुर्केका छैनन्। सोलीडोली चल्ने इष्टमित्र नभएकाले केटा हुर्केर १५ वर्ष ननाघेसम्म राउटे युवतीले पखिनुपर्छ, समाल राउटेका अविवाहित किशोर भर्खर ९ वर्ष पुगेका छन्। यी सानै भएका कारण यसैसँग पछि विवाह गर्ने भनी तोकिएको छैन। यदि यी किशोर १५ वर्ष पुगुन्जेल पखिनुप्यो भने त्यतिबेला युवती ३४ वर्षकी भइसक्ने छिन्।

आफूले विवाह गर्न मिल्ने राउटे युवती नभएको अवस्थामा एकैपटक ऋण्डै २ दर्जन युवाहरू विवाह नभई बसेको बाध्यतालाई गैरराउटे युवतीसँग विवाह गर्न चाहेर पनि बाहिर विवाह गर्न नपाइने नियमले चुनौती दिन सकेको छैन। बाहिरका युवतीहरू राउटेसँग विवाह गर्न नमान्न सक्छन् भन्ने उनीहरूमा अर्को ठूलो डर भएकाले एकैपटक यति ठूलो सामाजिक चुनौती लिन अवस्था देखिँदैन।

३.६ मृत्यु संस्कार

फिरन्ते राउटेहरूले आफ्नो समुदायमा ६ महिनामुनिको बालबालिका मरेमा बस्ती नजिकै रुखको फंदछेउ बाक्लो कपडाले लपेटेर खुला छाड्छन्। ६ महिनामाथिको व्यक्तिको मृत्यु भएमा मरेकै दिन ऊ बस्ने टहराकै अगाडि आँगनमा गाड्ने गर्छन्। मरेको व्यक्ति गाडेको माथिपट्टि माटोमा कुखुरा काटेर रगत चढाउँछन्। गाडिसकेपछि मासु र रक्सी खान्छन्। मरेको मानिसलाई बिसन जाँड/रक्सी खाने गरेको महामुखिया महिनबहादुर शाहीको तर्क छ। मासु र जाँड/रक्सी खाइसकेपछिचाहिँ ऋट्पट्ट नयाँ ठाउँमा बस्ती सर्छन्। उनीहरू मरेको व्यक्तिको नाम भने उच्चारण गर्दैनन्।

३.७ राउटे समुदायका अनौठा प्रचलन

- फिरन्ते राउटे सिलाएको कपडा लगाउँदैनन्। उनीहरू सिलाउनैपर्ने कपडा आफैं सियोले तुनेर लगाउँछन्।
- बस्तीबाहिर बास बस्न कसैलाई पनि छुट

छैन। तर गम्भीर रोगको उपचार, केन्द्र सरकारका अधिकारीहरूसँग भेट्न जाने राउटे मुखिया र उनले तोकेका व्यक्तिलाई कति दिनका लागि कहाँ जाने भन्ने जानकारी हुनुपर्ने केही लचिला अभ्यास भइरहेका छन्।

- राउटेले आफ्नो समुदायमा कतिजना छन् भनी गणना गर्दैनन्, गणना गर्दा सङ्ख्या घट्दै जाने उनीहरूको विश्वास छ।
- मूलको पानी शुद्ध मान्ने भएकाले राउटेले नयाँ बस्ती सर्दा पानीको मूल भएको ठाउँसमेत खोज्छन्। तर पछिल्लो समय नजिकै किनमेल गर्न पायक पर्ने बजारसमेत हेर्ने भएकाले मूलको पानी नपाए बगेको पानी पनि खाने गरेका छन्। पाइपबाट ल्याइएको पानी केही विषाक्त हुन सक्छ भन्ने उनीहरूको बुझाइ छ।
- कपाल कोर्न र मेकअप गर्न रोक लगाइएको छ।
- राउटेहरूले मासु पोलेरमात्र खान्छन्। पकाउँदा स्वाद बिग्रन्छ भन्ने उनीहरूको भनाइ छ।
- राउटे किशोरी महिनावारी भएपछि आफ्नै अन्तरविवाही समूहका कुटुम्ब छानी विवाह गराइदिन्छन्। तर राउटेबाहेक बाहिरका युवा/युवती कसैले विवाह गर्न पाउँदैनन्।
- विवाह गरेकै दिन उनीहरूका लागि नयाँ टहरा बनाइ छुट्ट्याइन्छ। उनीहरू परिवार नियोजनका साधन प्रयोग गर्दैनन्।
- उनीहरू पति-पत्नीबाहेक अरूसँग यौन सहवास गर्दैनन्, परस्त्री गमन गर्दैनन्।
- काम गर्न नसक्ने वृद्धवृद्धा, एकल महिला, अशक्त र बालबालिकाको सहायताका निमित्त सामूहिक सहयोग गर्छन्।
- राउटेहरू आफूलाई चाहिएको कसैसँग छ भने मागेर लिन्छन् तर चोरी गर्दैनन्।
- आफूलाई चाहिएको वस्तु किन्दा मोलमोलाइ गर्छन् तर मूल्य तिरेरमात्र लिन्छन्। सामूहिकरूपमा खाएको चीज वा वस्तुको मूल्य आ-आफै तिर्छन्।
- खाना पाकेपछि सामूहिकरूपमा खान्छन् तर घरमूली वा कोही सदस्यलाई

पखँदैन्नु।

- ▶ देउताको पूजा मध्यराति गर्छन्।
- ▶ बालबालिकाले गल्ली गरेमा गल्ली नदोहोर्न्याउन सुभाब दिन्छन् तर कुटपिट गर्दैनन्।
- ▶ कोही कसैसँग भगडा बेमेल हुँदा हात हालाहाल हुँदैन। मुखियासमक्ष समस्या दर्शाएर सुल्झाउने गरिएकाले हिंसात्मक भगडा हुँदैन।
- ▶ विधवाको दैलो उल्टो फर्काइन्छ, अरुको पूर्व दैलो भए विधवाको पश्चिम फर्काइन्छ।
- ▶ कुनै सदस्यको मृत्यु भएमा बस्ती छाडेर नयाँ ठाउँ खोज्छन्।
- ▶ नयाँ बस्ती सदा आधा दिन लाग्नेभन्दा टाढा बस्ती सार्दैनन्। बस्ती सरेको दिनमा छाडेको बस्तीबाट लैजानुपर्ने सबै सामान लैजान्छन्।
- ▶ कैँचीले कपाल काट्दैनन्, काट्ने पदा ब्लेडले खुर्कन्छन्। तर १० वर्षमुनिका बालबालिकाको कपाल भने काट्दैनन्।
- ▶ राउटेहरूले महिनावारी वा सुत्केरी जस्ता समयमा घरबाहिर राख्दैनन्, विभेद गर्दैनन्।
- ▶ समुदायको व्यक्ति मरेको बस्ती वा ठाउँमा १२ वर्षसम्म जाँदैनन्। त्यसलाई हाड परेको भन्छन्।

४. राउटे समुदायले भोग्नु परेका समस्या र त्यसले परेको प्रभाव

गत २०७७ माघ महिनायता १५ जना राउटे समुदायका व्यक्तिको मृत्यु भइसकेको छ। लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका राउटेको चिसोका कारणले र अत्याधिक मदिरा सेवनले मृत्यु भएको अनुमान गरिएको छ। दैलेखको गुराँस गाउँपालिका, सुर्खेतको चिङगाड गाउँपालिका, सल्यानको कालिमाटी र सुर्खेतको गुर्भाकोटमा बसोबास गर्दा १५ जनाको मृत्यु भयो। 'गत माघ महिनामा राउटेको कुल जनसङ्ख्या १ सय ५६ थियो। हाल उनीहरू १ सय ४१ जना छन् र त्यसबीचमा चार शिशुको जन्म भएको सल्यानकी प्रमुख जिल्ला अधिकारी लक्ष्मीदेवी हुमागाईंले बताउनुभयो।

'चिसो मौसममा अधिकांश बालबालिकामा निमोनिया देखिने गरेको छ।

तर, विरामी पदा पनि उनीहरू औषधोपचार गराउँदैनन्। त्यसैले मृत्यु बढेको हो।' राउटे अभियन्ता नगेन्द्र उपाध्यायका अनुसार हाल राउटे महिलाको संख्या ६९ छ भने पुरुषको संख्या ७७ छ। तीमध्ये शिशुदेखि पाँच वर्षसम्मका २३ जना, पाँचदेखि १० वर्षसम्मका २४ जना, १० देखि १५ वर्षसम्मका १५ जना, १५ देखि २० वर्षसम्मका ११ जना, २० वर्षभन्दा माथिका ७३ जना छन्। एकल महिलाको संख्या ११ छ। राउटे समुदायमा मदिरा सेवन ठूलो समस्या बन्दै गएको छ। महिला र पुरुष दुवैमा मदिराको लत रहेको अभियन्ताहरू बताउँछन्। सल्यान वनगाड कुपिण्डे नगरपालिकाका मेयर गोविन्दकुमार पुनले राउटे समुदायमा मदिरा सेवन समस्या बनेको बताउनुभयो। महिला-पुरुष दुवैमा मदिराको लत बसिसकेको छ।

फिरन्ते राउटे समुदाय पहिले डाक्टर उपचारमा त्यति विश्वास गर्दैनथे तर पछिल्ला केही वर्षयता भने उनीहरूको यो धारणा क्रमशः बदलिएको छ। स्थायी बसोबास, आधुनिक उपचार पद्धति, शिक्षा, कृषि तथा पशुपालनदेखि टाढा रहेको राउटे समुदाय कर्णाली प्रदेश र आसपासका जङ्गलमा फिरन्ते जीवन बिताउने राउटे विस्तारै गाउँ बस्तीको नजिक आएर बस्न थालेका छन्। यद्यपि अन्य समुदायका व्यक्तिसँग नजिक हुन थालेपछि विभिन्न रोग, सङ्क्रमण तथा अन्य हस्तक्षेपबाट राउटे समुदाय मुक्त छैन।

मध्यपश्चिम विश्वविद्यालयका उपकुलपति प्रा. डा. नन्दबहादुर सिंहले राउटे वंशको सुरक्षा महत्वपूर्ण सवालका रूपमा रहेको बताउनुभयो। राउटे संस्कार, संस्कृति संरक्षण गर्न नसके अस्तित्व हराउन धेरै वर्ष पर्खनुपर्दैन उहाँले भन्नुभयो, राउटे वंश, संस्कृति, बेग्लै भाषा भएको दुर्लभ मानव जाति लोपोन्मुख अवस्थामा पुग्नु दुर्भाग्य हो। आफ्ना समुदायका सदस्यको मृत्यु हुनासाथ बस्ती छाड्ने प्रचलनका कारण यो समुदाय छिटो-छिटो बसाइँ सर्नुपर्ने बाध्यतामा छ। वर्षा, पानी, चिसो र गर्मी जस्ता प्रतिकूलताले विभिन्न स्वास्थ्य समस्या देखिँदा जनसङ्ख्या निरन्तर घट्दो छ।

५. राउटे समुदायको मौलिकतामाथि हस्तक्षेप

सुर्खेत जिल्लाको गुर्भाकोट नपा- ११ का राउटे समुदायका २३ वर्षीया र १९ वर्षीया युवतीलाई सोही नपा-९ घुघुटीखोला स्थित २९ वर्षीय विनोद भनिने मिलन पुनको होटलमा ३५ वर्षीय चमन घर्ती र २४ वर्षीय भुपेन्द्र बुढाले ०७८ जेठ २१ गते राति युवतीलाई मदिरा सेवन गराई दुर्व्यवहार गरेको भिडियो सामाजिक सञ्जालबाट सार्वजनिक भएको घटनाले राउटे समुदायको मौलिकतामाथि अन्य समुदायको हस्तक्षेप बढेको र त्यस्ता कृत्याकलापले उनीहरूको सुरक्षा चुनौती थपेको देखिन्छ। यौन दुर्व्यवहार गरिएको भिडियो सामाजिक सञ्जालमा सार्वजनिक भएको घटनाका सम्बन्धमा इन्सेकको नेतृत्वमा अधिकारकर्मीको टोलीले जेठ २८ गतेदेखि जेठ २९ गतेसम्म स्थलगत अध्ययन गरेको थियो।

राउटेहरू क्रमशः अन्य समुदायमा घुलमिल भइरहेको सन्दर्भमा उनीहरूको सोभोपनलाई फाइदा उठाउने क्रममा घटना भएको अध्ययनका क्रममा पाइयो। राउटेलाई कानुनी ज्ञानको अभाव, सञ्चार माध्यम, सामाजिक सञ्जालकाबारेमा जानकारी नभएका कारणले पनि सुरक्षा चुनौती थपिएको छ। कर्णाली प्रदेश समाजिक विकास मन्त्रालयको महिला महाशाखाले घटनालाई निष्कर्षमा पुर्‍याउन नेतृत्व लिएको सन्दर्भमा सम्बन्धित सरोकारवालासँग आवश्यक समन्वय र सहकार्य गरेर पीडितमाथि हिंसा गर्नेहरूमाथि कडा कारवाही सुनिश्चित गर्नुपर्ने देखिन्छ, जसले गर्दा यस समुदायप्रति गरिने व्यवहारका लागि अन्य समुदायमा थप सचेतना पैदा हुनेछ।

नेपाल सरकारका संबद्ध निकायले घटनामा पीडितहरूको भिडियो सामग्री बनाइ सामाजिक सञ्जाल र अन्य माध्यममार्फत गरिएको सञ्चार तथा सङ्ग्रह नष्ट गर्नुपर्ने, नेपाल प्रहरी र कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायले सञ्चारमाध्यम, सामाजिक सञ्जालहरूमा राउटेका बारेमा भएका गलत टिप्पणी र विषयवस्तु समेटिएका सामग्री तत्काल हटाउनुपर्ने, पीडितको न्याय र पुनर्स्थापनाका लागि सम्बन्धित निकाय गम्भीरतापूर्वक लाग्नुपर्ने, उक्त समुदायका लागि काम गरेका संघ

संस्थाहरूको सुभाव र आवश्यकताको आधारमा प्रदेश सरकारले राउटे नीति बनाएर कार्यान्वयन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

राउटेहरूको सांस्कृतिक अधिकार र विशिष्ट पहिचानलाई संरक्षण गर्न उपयुक्त नीति तथा कार्यक्रम ल्याउनुपर्छ। राउटेका बारेमा गलत सूचना प्रवाह गर्ने व्यक्ति सञ्चारमाध्यम तथा कुनै पनि निकायलाई कानुनी दायरामा ल्याउनुपर्छ। सरसफाइ र प्रजनन स्वास्थ्यका बारेमा चेतना अभिवृद्धि र सामग्रीमाथिको पहुँच स्थापित गर्दै उनीहरूको बस्तीमा अन्य समुदायका व्यक्तिको कुनै पनि प्रकारको हस्तक्षेप नहोस् भनेर स्थानीय सरकार र सुरक्षा संयन्त्रले काम गर्नुपर्छ।

६. राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी प्रावधान र राज्यको भूमिका

६.१ राष्ट्रिय कानूनी प्रावधान

नेपालको संविधानले मौलिक हक अन्तरगत धारा १८ मा उल्लेखित समानताको हकसम्बन्धी उपधारा (१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान रहने भनिए पनि उपधारा (३)ले सामाजिक तथा साँस्कृतिक दृष्टिकोणले पिछडिएका जाति, वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग वा अल्पसङ्ख्यकहरूको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था भए अनुरूप लोपोन्मुख जातिहरूको सूचीमा रहेका राउटे समुदायको संरक्षण तथा कल्याणका निम्ति थप कार्यक्रम ल्याउन र सरकारले अहिले लागू गरेका कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता विषयमा राज्यको ध्यानाकर्षण गर्न यस अध्ययनले सहज हुने देखिन्छ।

६.२ समस्या समाधानमा राज्यको भूमिका

६.३.१ परिचयपत्रको व्यवस्था

दैलेख जिल्लाका आसपास बस्ती सदैँ फिर्न्ते जीवन बिताउन थालेकै कारण राउटे समुदायका सबैलाई गुराँस गाउँपालिकाले २०७५ साउन ३० गते परिचयपत्र वितरण गरेको थियो। गाउँपालिकाले परिचयपत्र वितरण गर्नुको मूलकारण राउटे समुदायको तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्ने र उनीहरूलाई सरकारबाट वितरण गरिने सेवा/सुविधा व्यवस्थित गर्ने रहेको गुराँस गाउँपालिकाका

अध्यक्ष खेमराज ओलीले जानकारी दिनुभयो । राउटे समुदायको एउटा समूह डडेल्धुराको परशुराम नगरपालिका-१२ आमपानी र वडा नं. ४ को रज्यौडामा ३४ वर्षदेखि स्थायीरूपमा बस्दै आएको छ। आमपानीमा बस्दैआएका राउटेका केही बालबालिका विद्यालय पनि जान थालेका छन्। केही युवा नागरिकताको प्रमाणपत्र लिएर बनपाले, प्रहरी र सेनामा पनि भर्ती भएका छन्। त्यहाँका राउटेको चलन व्यवहार हेर्दा उनीहरू सामान्य एवं स्थायी जनजीवनमा फर्किएको देखिन्छ।

दैलेखमा हालै परिचयपत्र दिइएको समूहवाहेक फिर्न्ते जीवन बिताउँदै आएका राउटे जाति अन्यत्र कतै छैन। गुराँस गाउँपालिकाले त्यतिबेला लिएको तथ्याङ्कअनुसार १ सय ४९ जनामात्र फिर्न्ते राउटे भएका पुष्टि भएको छ। यसअघि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गतको भत्ता लैजाँदा पनि मौखिकरूपमा जे नाम बताए, त्यसैका आधारमा प्रत्येक व्यक्तिलाई उनीहरूको बसोबासस्थलमै पुगेर वितरण गरिन्थ्यो। नयाँ परिचयपत्र लिएपछिचाहिँ त्यसकै आधारमा सरकारी र गैरसरकारी सुविधा पाउने गरेका छन्।

६.३.२ लोपोन्मुख आदिवासी भत्ता

नेपाल सरकारले २०६८ को जनगणनाअनुसार १० हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका १० वटा जातिलाई लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिको सूचीमा राख्दै तिनलाई सामाजिक सुरक्षा भत्तासमेत दिँदै आएको छ। जुन भत्ता राउटे जातिले पनि पाउँछन्। सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय प्रशासन मन्त्रालयले दिँदै आएको सामाजिक सुरक्षा भत्तामा पहिलोपटक आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ देखि सामाजिक सुरक्षा सञ्चालन कार्यविधिले नै ती १० वटा जातिलाई लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिन थालेको हो। जुन भत्ता ज्येष्ठ नागरिकलाई दिइँदै आएको भन्दा दोब्बर छ। ज्येष्ठ नागरिकलाई त्यतिबेला दिइँदै आएको ५ सय रुपियाँ मासिक भत्ताको दोब्बर प्रतिमहिना एक हजारका दरले लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिन थालेको हो।

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ देखि भने ज्येष्ठ नागरिक तथा एकल महिलासमेतलाई एक हजार गराएपछि त्यही वर्षदेखि लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रतिमहिना दुई हजारका दरले दिइँदै आएको छ। १० वटा लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिमा वनकरिया, राउटे, सुरेल, हायु, राजी, किसान, लेप्चा, मेचे, कुशवडिया र कुसुण्डा छन्। यी सबै जातिका नवजात शिशुदेखि सबैजनाले प्रतिमहिना लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउँदै आएका छन्। डडेल्धुरामा स्थायीरूपमा बस्दै आएका राउटेलाई परशुराम नगरपालिकाले र दैलेखमा भने जुनजुन गाउँपालिका वा नगरपालिकामा फिर्न्ते राउटे पुग्छन् तिनै स्थानीय तहले सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय प्रशासन मन्त्रालयसँग माग गरी पठाउनुपर्ने भएका कारण फिर्न्ते राउटेहरूले समयमा सो भत्ता पाउन सकेका थिएनन्।

यही समस्याका कारण एउटा स्थायी बस्ती बसाउनसमेत सकियोस् भन्ने दीर्घकालीन लक्ष्य राखी राउटेलाई सामाजिक सुरक्षा भत्तालगायतका सुविधा उपलब्ध गराउन सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय प्रशासन मन्त्रालयकै सहमतिमा दैलेखको गुराँस गाउँपालिकाले २०७५ साउन ३० गते त्यतिबेलाको जनसङ्ख्याअनुसार एक सय ४९ जना राउटेलाई परिचयपत्र दिएको छ। तर राउटे मुखिया सूर्यनारायण शाहीले पछि नागरिकता लिनुपर्छ भनेर करकाप नगर्ने सर्तमा मात्र परिचयपत्र बुझेका थिए। परिचयपत्र बनाइसकेपछि राउटेहरू जहाँ गए पनि सामाजिक सुरक्षा भत्तालगायतका सेवा/सुविधा दैलेखको गुराँस गाउँपालिकामार्फत नै वितरण गर्ने मन्त्रिस्तरीय निर्णय २०७५ जेठ ३० गते भएको छ।

६.३.३ राउटे परियोजना

फिर्न्ते राउटेहरूलाई सामान्य जनजीवनमा फर्काउन सिकाइ सहयोग पुऱ्याउन सामाजिक सेवा केन्द्र (सोसेक) ले राउटे परियोजना सञ्चालन गरेको छ। राउटे परियोजनाले न्यानो कपडा, वर्षामा पानी तर्काउने पाल, स्वस्थ जीवन व्यवहार बदल्न

औषधि लगायतका सामग्री सहयोग गर्छ। राउटे परियोजनाकै अवधारणामा गुराँस गाउँपालिकाले राउटेहरूलाई परिचयपत्र वितरण गरेको गुराँस गाउँपालिकाका अध्यक्ष खेमराज ओलीले प्रष्ट्याउनुभयो। राउटे परियोजनाभन्दा पहिले पनि राउटे उत्थान प्रतिष्ठानले उनीहरूलाई खाद्यान्न, कपडा वा अभाव भएका वस्तु उपलब्ध गराउँथ्यो भने समयमै सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गराउन पहल गर्दै आएको थियो। राउटे समुदायको जीवनशैली सुधारका निम्ति काम गर्दै आएका कारण राउटे प्रतिष्ठानकी अध्यक्ष सत्यदेवी अधिकारीलाई 'राउटेकी भान्जी' नामले चिनिन्छ।

६.४ स्थायी बसोबासको सम्भावना

कुनै व्यक्तिको धारणा बदल्न सकिने वा परिवर्तन भएन भने 'राउटे ढिपी भएको' मान्छे भन्ने गरिन्छ। राउटे नदेखेकाहरूले पनि कण्ठै गरेको यो उखानटुक्का बोल्ने गरेबाट सहजै बुझ्न सकिन्छ कि राउटेको धारणा बदल्नु गाह्रो कुरा हो। तर, निरन्तर प्रयास गरे सम्भव छ भन्ने कुरा राउटे परियोजना, राउटे प्रतिष्ठान र गुराँस गाउँपालिकाले गरेका निरन्तर प्रयासपछि थोरैमात्र भए पनि सङ्केत देखिएका छन्। पहिले जस्तोसुकै अवस्थामा पनि औषधि प्रयोग गर्दैनथे, तर अहिले रगत आउने गरी लागेको घाउ चोटमा थोरै टिन्चर र बेटाडिन लगाउने गरेका छन्। पहिले मूलको पानीमात्र पिउँथे, अचेल पाइपको धारामा आएको पानी भाँडा धुन प्रयोग गर्छन्। पहिले बस्तीभन्दा बाहिर बास बस्न अनुमति थिएन, अहिले मुखियालाई जानकारी गराएर आवश्यकताअनुसार बस्न पाइन्छ।

सामान्य जीवनमा फर्कदैनौं भने पनि राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री, मुख्यमन्त्री, स्थानीय तहका प्रमुखहरू र सिडिओलाई भेट्न जाने, आफ्ना समस्या दर्शाएर न्यायो कपडा, खाद्यान्न जस्ता अत्यावश्यक वस्तु व्यवस्थापन गर्ने, रमाइलो गर्न मन पराउने जस्ता कार्यले निरन्तरको प्रयासबाट सामान्य जीवनमा फर्कन सक्ने अवस्था छ। मोबाइल, भिडिओ आदि देखेर राउटेहरू सार्है रमाउने भएका कारण यी श्रव्य-दृश्य माध्यमबाट

उनीहरूलाई बदल्न सकिने राउटे समुदायमा लामो समुदायदेखि काम गर्दै आएका पत्रकार भक्त शाहीको विश्लेषण छ। दिउँसो बालबालिकालाई अक्षर चिनाउने र साँझ राउटे वयस्कहरूलाई स्वस्थकर बानी र पाकेको खानाको महत्व दर्शाउने सामग्री भिडिओमार्फत देखाउँदा प्रभावकारी हुने उहाँको भनाइ छ।

राउटेहरू आफै स्वतः स्फूर्त सामान्य जनजीवनमा फर्किन चाहन्छन् भने मात्र त्यसो गरिनुपर्छ, अन्यथा उनीहरूलाई परिवर्तन गराएको देखाउन चाहने कुनै गैरसरकारी संथा वा कतिपय सरकारी निकायका हचुवा कार्यक्रमले उनीहरू अभिनय मात्र गर्ने तर दिगो नहुन सक्छ। परियोजना कार्यक्रम सञ्चालन वा तात्कालिक सहायता गर्नेहरूले वर्षातको भरि, हिउँदको जाडो वा यस्तै असहज समयको बेला उनीहरूको आवश्यकताका आधारमा सामग्री सहयोग गर्न जरुरी हुन्छ। राउटे समुदायको आवश्यकता नबुझेर दिइएको ओछ्याउने पीफम, तयारी कपडा जस्ता सामग्री बजार मूल्यभन्दा धेरै सस्तोमा स्थानीयलाई बेचेको पाइएको छ।

आफूसँग खाद्यान्न छ र कसैले 'ल खाऊ' भनी बाँड्यो भने राउटेहरू त्यो पनि सस्तोमा बेच्ने गरेका छन्। उनीहरूपाँच-सात छाक भन्दा बढी कहिल्यै राख्दैनन्। आवश्यकता भन्दा बढी हुँदा बेच्ने वा फ्याक्ने चलन भएकोले त्यसो गरेका हुन्। राउटे जहाँ जान्छन्, राउटेलाई दिइएका सामग्री 'कसैले नकिन्नु' भनी स्थानीय तहले कडाइकासाथ स्थानीय बासिन्दाहरूलाई भन्नुपर्दछ। त्यसरी लिए कारवाही गर्ने परिपाटी बसाल्न नसके श्रोतको दुरुपयोग हुने जोखिम छ। एकद्वार प्रणालीबाट सहायता वा सुविधा उपलब्ध गराउन पद्धति बसाल्न सके उचित हुने देखिन्छ।

७. निष्कर्ष

राउटे समुदायले विस्तारै आफ्नो परम्परा त्याग्नै अन्य समुदायको संस्कृति अँगाल्दै गएको पाइएको छ। सिलाएका कपडा लगाउनु, बजारिया खानेकुरा खानु, पैसा माग्नु, अन्य समुदायका मानिससँग बोल्न

खोज्नु, आदि कुराले उनीहरू क्रमशः परिवर्तनशील भएको कुरा सत्य हो। तर, अस्तव्यस्त जीवनशैली, कुलत र विषादीयुक्त खानेकुराले प्रकृतिमा घुलमिल हुने उनीहरूको क्षमतामा ह्रास आएर विभिन्न रोग तथा समस्याबाट राउटे समुदायले ज्यान गुमाउनु परिरहेको छ। परिचयपत्रमार्फत सरकारले दिने सुविधा लिइरहेका उनीहरूले आफ्नो संस्कृति बचाउँदै सहज जीवनयापनका लागि अग्रसर रहेको अध्ययनको निष्कर्ष छ।

८. सुभावहरू

- ▶ राउटेको भाषा, संस्कृतिलाई संस्थागत गर्नको लागि आवश्यक पहल गरिनुपर्ने।
- ▶ राउटेलाई भत्ताको साटोमा आवश्यक खाद्यान्न र पोषणयुक्त खानेकुरा तथा कपडाको व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- ▶ उनीहरूकै सहभागितामा राउटे नीति निर्माण गरेर शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य र आवासको उचित व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- ▶ सरसफाइ, पोषण र स्वास्थ्योपचारका बारेमा चेतना अभिवृद्धि गराउनुपर्ने।

सन्दर्भ सामग्री

१. केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
२. सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
३. कर्णाली प्रदेश, सामाजिक विकास मन्त्रालय
४. लेकबेसी नगरपालिका, सुर्खेत
५. गुराँस गाउँपालिका, दैलेख
६. सामाजिक सेवा केन्द्र (सोसेक)
७. राउटे तथा लोपोन्मुख जाति उत्थान प्रतिष्ठान
८. जिल्ला समन्वय समिति, सल्यान
९. जिल्ला समन्वय समिति, दैलेख
१०. परशुराम नगरपालिका, डडेल्धुरा
११. स्थानीय पत्रपत्रिका र अनलाइन
१२. राउटेसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनहरू

वादी समुदाय : बालबालिकाका अधिकारको सवाल

पृष्ठभूमि

संस्कृत भाषामा वादी समुदायको अर्थ वाद्यवादक वा बाजा बजाउने समूहलाई बुझाउँछ। सुदूरपश्चिम, कर्णाली प्रदेशका केही जिल्लामा वादी जातिको बसोबास रहेको छ। २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा वादीहरूको सङ्ख्या ३८ हजार ६ सय ६ रहेको छ। विभेद र बहिष्करणको चपेटामा परेका वादी समुदायको उद्गमस्थलको सन्दर्भमा विभिन्न अध्ययनकर्ताहरूको फरक भानाइ र विश्लेषण पाइन्छ।

नेपाल एकीकरण पूर्व विभिन्न बाइसे र चौबीसे राजा रजौटाहरूद्वारा आफ्नो दरबारमा शुभकार्य, पूजा व्रतवन्ध, विवाह आदि कार्यमा नाचगान तथा मनोरञ्जनका लागि वादी समुदायका व्यक्तिहरूलाई प्रयोग गर्ने गरिन्थ्यो। वाद्यवादन गर्नेलाई वादक र नृत्य वा अभिनय गर्नेलाई 'पात्र' वा 'पात्री' भनिन्थ्यो जुन शब्द पछि अपभ्रंश भएर वादी र पातरको रूपमा रूपान्तरित भएको मानिन्छ। नेपाल सरकार महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले सार्वजनिक गरेको एक प्रतिवेदन अनुसार १८ औं शताब्दीदेखि नेपालको सल्यान, जाजरकोट र रुकुममा बसोबास गरेको यो समुदायको बसोबास हाल देशभर नै रहेको छ। परम्परागत रूपमा तत्कालीन राजाका दरबार, सामन्तका घर वा धनी व्यक्तिका घरमा नाच्ने गाउने वाद्यवादनका साधन बनाइ बेच्ने आदि कार्य गर्ने यो समुदायलाई सामाजिक संरचना र संस्कारले विभेदको चक्रमा प्रवेश गराएको देखिन्छ।

जातीय विभेद र उत्पीडनको दुश्चक्रमा वादी समुदाय लामो समयदेखि पिल्सिदै आएको छ। वादी महिलाहरूमाथिको संरचनागत हिंसा (जातीय र लैङ्गिक) ले यो समुदायको विगत, वर्तमान र भविष्य अन्यौलग्रस्त बनाएको देखिन्छ। वादी महिलाहरूले भोग्ने दुर्व्यवहार, यौन हिंसा र अभ्यासका कारण उत्पन्न प्रभावले यो समुदायका बालबालिकाले कष्टसाध्य जीवनयापन गर्नुपरेको छ।

कृष्णबहादुर बिक

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा वादी समुदाय

कैलाली जिल्लाको टिकापुर नगरपालिकाका विभिन्न भागमा बस्दै आएका वादी समुदायहरू सल्यानबाट २००७ सालमा बसाइ सरेको बताउँछन्। विगतका वर्षहरूमा वादी समुदायको एउटै ठाउँमा स्थायी बसोबास नहुने र फिरन्ते प्रकृतिको हुन्थ्यो। सुदूरपश्चिम प्रदेश र कर्णाली प्रदेशका विभिन्न जिल्लामा रहेका वादी समुदाय बसाइसराइ गरेर कैलाली, कञ्चनपुर जिल्लामा वासोबास गर्दै आएका छन्। कैलाली जिल्लाको सत्ती, मुडा, बलचौर, चौकी डाँडालगायत सुदूरपश्चिम प्रदेशका पहाडी जिल्लामा पनि वादी समुदायको बसोबास रहेको छ। वादी समुदायका व्यक्तिहरू बाजा बजाउने, नाचगान गर्ने, माटोको भाँडा बनाउने, माछा मार्ने, दैनिक ज्यालादारी गर्ने र भारतका विभिन्न सहरहरूमा सस्तो श्रममा काम गरेर जीविकोपार्जन गर्दै आएका छन्। जग्गामा स्वामित्वको कमी, गरिबी, नागरिकता प्राप्तिमा असहजता, जातीय छुवाछूत, अशिक्षा, बेरोजगारी, घरबारविहीनता, सामाजिक-सांस्कृतिक विभेद, राज्यले प्रवाह गर्ने सेवा सुविधामा पहुँचको कमी जस्ता समस्या वादी समुदायले भोग्दै आएको छ। वादी समुदायको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सहभागिता र आत्मसम्मानको प्रत्यभूति हुन सकेको छैन।

परम्परागत रूपमा सुदूरपश्चिम प्रदेशमा पनि यो समुदायलाई गीत गाउने, नाचगान गर्ने र वाद्यवादन गर्ने समुदायकै रूपमा बुझिन्छ। वादी समुदायलाई पहाडी क्षेत्रका राजा रजौटा, मुखिया तथा जमिन्दारहरूले विवाह समारोह, चाडपर्वहरूमा नाच्ने, गाउने तथा मनोरञ्जन कार्यका लागि प्रयोग गर्ने गरेको थियो। आप्रवासनको प्रक्रिया सुरु भएपश्चात यो समुदाय पनि तराईका जिल्लाहरू कैलाली, कञ्चनपुर र यस प्रदेशका अन्य जिल्लाहरूमा समेत बसोबास गर्दै आएको छ।

वादी समुदायका महिलाहरूले

४८ दिनसम्म अधिकारका लागि सिंहदरबार पश्चिमढोका अगाडि अर्धनग्न जुलुस निकालेर सङ्घर्ष गरेपछि २०६५ पुस २३ गतेको मन्त्रिपरिषद्को निर्णयले उनीहरूलाई यौनशोषण मुक्त गर्नाका साथै पुनःस्थापना गर्ने घोषणा गरेको थियो। उत्पीडन र प्रताडनाको ज्वालामुखीबाट उन्मुक्त हुन गरिएको सङ्घर्षको कागजी उपलब्धिले यो समुदायका महिलामाथि शोषण अन्त्य गर्ने घोषणा गरे पनि अभ्यासमा उत्पीडन पूर्णरूपमा अन्त्य हुन सकेको छैन। महिलामाथि हुने यौन उत्पीडन र संरचनागत हिंसाले बालबालिकाको अधिकार गम्भीर रूपमा उल्लङ्घन भएको छ। वादी समुदायका बालबालिकाको पहिचान, शिक्षा, स्वास्थ्य र आधारभूत अधिकारको सुनिश्चितता गर्न राज्यका निकायहरूको जिम्मेवारी अत्यन्त आवश्यक देखिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

- ▶ वादी समुदायमा बालबालिकाका समस्याको अध्ययन गर्नु।
- ▶ अध्ययनमा प्राप्त सूचना तथा ज्ञानका आधारमा अवस्था सुधारका लागि तीनै तहका सरकार, नीतिनिर्माता तथा नागरिक समाजको योगदान तथा भूमिका सुनिश्चित गरी वादी बालबालिकाको आधारभूत अधिकारबारे जानकारी गराउनु।

अध्ययनको सिमा

यो अध्ययन सुदूरपश्चिम प्रदेशको कैलाली र बझाङ जिल्लामा मात्रै केन्द्रित रहेको छ। यस अध्ययनले वादी समुदायका बालबालिकाको अधिकार र पहिचानको अवस्थालाईमात्रै उजागर गरेको छ। वादी समुदायका बालबालिकाहरूको अधिकारको सुनिश्चितताका लागि निर्माण भएका कानून, नीति, राष्ट्रिय कार्य योजना र अदालतका आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अवस्थामा केन्द्रित रहेको छ। यस अध्ययनले वादी समुदायका बालबालिकाहरूको शिक्षा,

स्वास्थ्य, दन्मदता र नागरिकताको अधिकारसँग बढी सरोकार राख्दछ।

अध्ययन विधि

वादी समुदायका बालबालिकाहरूको अधिकारबारे सरकारी प्रतिबद्धता र त्यसको कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण गर्न कैलाली जिल्लास्थित वादी समुदायका व्यक्तिहरू, विभिन्न सङ्घ/संस्था, सरकारी निकायका प्रतिनिधि, वादी समुदायका क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तित्व, कानून व्यवसायी, राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, समाजसेवी तथा बुद्धिजीवीहरूसँग भेटघाट तथा छलफल गरिएको थियो। यसैगरी, वादी समुदायको समस्या र सरोकारसँग सम्बन्धित लेख तथा पुस्तक, विभिन्न अनुसन्धान प्रतिवेदन, विभिन्न राष्ट्रिय ऐन तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू अध्ययन सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा सरोकारवाला पक्षहरूसँग सम्वाद, छलफल, अन्तर्वार्ता र प्रश्नोत्तर गरी कैलाली जिल्लास्थित वादी समुदायका बालबालिकाहरूको अधिकार र पहिचानको अवस्था विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययनको सान्दर्भिकता

अन्य बालबालिका सरह वादी समुदायका बालबालिकाहरूको अधिकार, आत्मसम्मान, पहुँच र सशक्तिकरणका लागि संवैधानिक, कानुनी र नीतिगत रूपमा व्यवस्था गरिएको भए पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिन्छ। २०६२ सालमा सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारको नाममा जारी गरेको परमादेशमा 'वादी समुदायका बालबालिकालगायत बाबुको ठेगाना नलागेका सबै बालबालिकालाई बाबु नभएको भन्ने कारणले निजहरूको जन्मदर्ता गर्न इन्कार नगर्नु र यस्ता बालबालिकाहरूलाई नागरिकता ऐन २०२० दफा ३ को उपदफा २ बमोजिम नेपालको नागरिकता प्रदान गर्न अविलम्ब आवश्यक व्यवस्था गर्नु' भने पनि बाबुको पहिचान नभएको भन्दै वादी समुदायका बालबालिकाहरू जन्मदर्ता र नागरिकता पाउनबाट अझै वञ्चित छन्। जन्मदर्ता र नागरिकता पाउन नसकेका वादी समुदायका

बालबालिकाहरूले सरकारले प्रदान गर्दै आइरहेको छात्रवृत्तिलगायतका सेवासुविधा समेत पाएका छैनन्। वादी समुदायका बालबालिकाहरूको पहिचानकै समस्याले गर्दा विद्यालय छाड्नु र कामका लागि भारत पलायन हुनुपर्ने बाध्यता छ। अहिले पनि विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, सरकारी निकायहरूमा अपहेलित गर्ने गरिएको पाइन्छ। वादी समुदायका बालबालिकालाई हेर्ने पुरातनवादी दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउन सकेको छैन भने आत्मसम्मान, पहिचान र अधिकार सुनिश्चित हुन सकेको छैन।

समस्याको विश्लेषण

वादी समुदाय आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक रूपमा पछाडि पारिएको उत्पीडित समुदाय हो। वर्षौंदेखि राज्यका हरेक क्षेत्रबाट पछाडि पारिएको पिछ्छडिएको अपहेलित, अछूत, शोषित, अति सीमान्तकृत तथा बहिष्करणमा पारिएको यो समुदाय गरिबी, अशिक्षा, बेरोजगारी, सामाजिक अन्धविश्वास, परम्परागत मूल्य मान्यता, ऐन, कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावलगायतका कारणले विभेद तथा बहिष्करणमा पर्दै आएका छन्।

बुबाको पहिचान खुल्न नसकेका वादी समुदायका बालबालिकाहरूको जन्मदर्ता गर्न, विद्यालय भर्ना गर्न, नागरिकता बनाउन समस्या रहेको छ। नागरिकता पाउनबाट वञ्चित बालबालिकाहरू राज्यले उपलब्ध गराउने सेवा सुविधाहरूबाट पनि वञ्चित हुनु परेको छ। वादी समुदायको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्था कमजोर रहेको छ। जसका कारण वादी व्यापार, व्यवसाय गर्नबाट समेत वञ्चित भएका छन्। नेपालको संविधानले आधारभूत तह सम्मको शिक्षा सबैका लागि अनिवार्य र निःशुल्क गरेको भए पनि शिक्षाको पहुँच बाहिर छन्।

सुदूरपश्चिम प्रदेशका बस्तीहरूमा वादी समुदायको अवस्था

१. कैलाली जिल्ला टिकापुर नगरपालिका-८ शक्ति

सूर्यपुरको वादी समुदायको अवस्था

सल्यानबाट बसाइसराइ गरेर आएका वादी समुदायका ५० परिवार

टिकापुर नगरपालिका-८ सत्ती सूर्यपुरमा बसोबास गर्दै आएका छन्। २०१० सालदेखि स्थायीरूपमा बसोबास गर्दै आइरहेका यस समुदायमा २ सय ५० जनसङ्ख्या रहेको छ। जसमध्ये १८ वर्ष मुनिका ५० जना बालबालिकाहरू रहेका छन्। ६० वर्षमाथिका १० जना पुरुष र पाँच जना महिलाले समाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने गरेका छन्। १२ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास तथा रोजगारीमा पहुँच छैन। १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरू आर्थिक अभावका कारण वीचैमा विद्यालय छोडेर रोजगारीको खोजीमा भारत जाने गरेका छन्। रोजगारीको अवसर नपाएका व्यक्तिहरू कर्णाली नदीमा माछा मार्ने, जाल, बल्छी बनाउने, मादल बनाउने, नाच्ने, गाउने र मागेर जीवन निर्वाह गर्ने गरेका छन्। वादी समुदायको जीविकोपार्जन र आर्थिक सशक्तिकरणमा केन्द्रित भएर सरकारले कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसकेको सत्तीसूर्यपुर सामाजिक सहयोग समितिका अध्यक्ष राजीव नेपालीले बताउनु भयो। महिलाहरू यौन पेशाबाट तथा बाबुको पहिचान नभएको अवस्थामा जन्मेका बच्चाहरूको जन्मदर्ता, नागरिकता तथा राष्ट्रिय परिचयपत्र बनाउन निकै समस्या भेल्लै आएका छन्। उमेर पुगिसकेका एक जना व्यक्तिको नागरिकता बनाउनका लागि सात दिनसम्म वडा कार्यालय, नगरपालिका र इलाका प्रशासन कार्यालयमा धाउँदासमेत नागरिकता पाउन नसकेपछि नागरिकता बिना नै भारत जान बाध्य भएको स्थानीय राधा नेपालीले बताउनु भयो। नेपाली नागरिकता बनाउन जाने आमालाई सम्बन्धित निकायका कर्मचारीहरूले बाबुको नागरिकता खोज्ने, अन्य कारण देखाउँदै आलटाल गर्ने, नराप्ति दृष्टिले हेर्ने र विभिन्न दुर्व्यवहार सहनुपर्ने बाध्यता रहिआएको स्थानीय मीरा नेपालीले बताउनु भयो। यदि कुनै व्यक्तिलाई नागरिकता दिने अवस्था आएको खण्डमा पनि बाबुको ठेगान नखुलेको भनेर नागरिकतामा लेखिदिएका कारण समाजिक रूपमा थप अपमानित हुनु परेको स्थानीय मनकुमारी वादीले बताउनु हुन्छ। विगतको तुलनामा बालबालिकाहरूको जन्मदर्ता, विद्यालय भर्ना र नागरिकता

बनाउन केही सहज भएको भए पनि सबै बालबालिकाहरूले यो अधिकारको उपभोग सहज रूपमा गर्न सकेका छैनन्। रोजगारीको खोजीमा भारत गएका केही बालबालिका तथा युवतीहरू यौन पेसामा समेत संलग्न हुन बाध्य भएका स्थानीय अंकित नेपालीले बताउनु हुन्छ। सुरक्षा, संरक्षण, सहभागिता र विकास बालबालिकाहरूका मुख्य अधिकार भएको भएपनि बालबालिकाहरू यी अधिकारबाट वञ्चित भएका छन्।

गरीब, असहाय, विपन्न, पछाडि पारिएका समुदायका बालबालिकाहरूका लागि नगरपालिकाले उपमेयर छात्रवृत्ति कार्यक्रम र मेयर प्रविधिक छात्रवृत्ति कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएकोले प्रविधिक शिक्षामा पहुँच नभएका कारण मेयर प्राविधिक छात्रवृत्ति कार्यक्रमबाट यस समुदायका बालबालिकाहरू लाभान्वित हुन नसकेकोले आगामी दिनमा वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई प्राविधिक शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्न नगरपालिकाले योजना बनाइ रहेको नगरप्रमुखको भनाइ रहेको छ।

२. जयपृथ्वी नगरपालिका-१० चैनपुर वादी समुदायको अवस्था

बझाङ जिल्ला जयपृथ्वी नगरपालिका-१० चैनपुरस्थित खुलामञ्च नजिकै वादी समुदायको बसोबास रहेको छ। चार पुस्ता अगाडिदेखि वादी समुदायका १२ परिवारका नौ जना बालबालिकासहित ३७ जना व्यक्तिहरू यस बस्तीमा बसोबास गर्दै आएका छन्। नौ जना बालबालिकाहरू मध्ये सात जना बालबालिकाहरू सरकारी विद्यालयमा अध्ययनरत छन्। आर्थिक अभावका कारण दुई जना बालबालिकाहरू विद्यालय जानबाट वञ्चित भएका छन्। वादी समुदायको परम्परागत पेशा (माछा मार्ने, जाल बनाउने, मादल बनाउने, सारंगी बनाउने, माटाका भाँडाकुँडाहरू बनाउने) नै सङ्कटमा परेपछि बिहान बेलुकीको छाक टार्न समेत समस्या हुँदै आएको स्थानीय हरिना वादीले बताउनु भयो। विद्यालय जाने मन भए पनि आमाबाबुले मागेर बिहान बेलुकीको छाक मुस्किलले टार्दै आएको देखा विद्यालय जान मन नै नलागेको सत्यवादी उच्च माध्यमिक विद्यालय, भोपुरमा कक्षा

सातमा अध्ययनरत १३ वर्षीय मनोज वादीले बताउनु भयो। आर्थिक अभावमा कापी, कलम किन्नसमेत समस्या हुने गरेको छ। बिहान खाए साँझ के खाने भन्ने चिन्ताबाट यस समुदायका व्यक्तिहरूले मुक्ति पाउन सकेका छैनन्। विद्यालय जाने इच्छा हुँदा पनि विद्यालय भर्ना गर्न र कापीकलम किन्न पैसा नभएपछि विद्यालय छोड्नु परेको मन्जुरी वादीले बताउनु भयो। उहाँले भन्नु भयो- 'बाबु सानै उमेरमा बित्नु भयो। आमाले काम गर्न सक्नु हुन्न। विद्यालय गए घरमा आमाको हेरचाह र काम गर्ने कोही छैन। काम नगरे साँझ खाने अन्न हुँदैन। कसैको भाँडा माफेर र शौचालय सफा गरेर पाएको रकमबाट गुजारा चलाउने गरेका छौं। विद्यालय जाने धोको कहिल्यै पूरा नहुने भयो।'

सरकारले निःशुल्क शिक्षा तथा छात्रवृत्ति दिने व्यवस्था गरेको भए पनि बालबालिकाहरूले अहिले पनि विभिन्न नाममा विद्यालयमा शुल्क तिर्नु परेका कारण विद्यालय छोड्नु पर्ने अवस्था रहेको छ। छात्रवृत्तिका नाममा विद्यालयबाट पाउने रकमले कापीकलम समेत किन्न नसक्ने अवस्था रहेको छ। सरकारले सीप र क्षमता अनुसारको रोजगारीको अवसर सृजना नगरि दिएको र पुख्र्यौली पेसा माछा मार्ने, माटोका भाँडाकुँडा बनाउने काम समेत लोप हुँदै गएका कारण आर्थिक सङ्कट व्यहोर्नु परेको स्थानीय किथी वादीले बताउनु भयो। पति जिवीतै रहँदा माछा मारेर, भाँडाकुँडा बनाएर बेचेको पैसाले घरखर्च चलाउँदै आएको भए पनि पतिको मृत्युपछि बिहान बेलुकीको छाक टार्ने समस्या भएको किथीको दुःखेसो रहेको छ।

चैनपुर नजिकै रहेको वादीवस्तीका पाँच जना बालिकाले उमेर नपुग्दै विवाह गरेको स्थानीय अमर वादीले बताउनु भयो। विद्यालयले भर्ना शुल्क लिने गरेका कारण बालबालिकाहरूलाई विद्यालय भर्ना गर्न नसकिने र अध्ययनरत बालबालिकाहरू पनि बीचैमा विद्यालय छोड्ने गरेको स्थानीय मौसम वादीले बताउनु भयो। विगतका वर्षहरूमा विवाह हुँदा मानिसहरूले नाचनका लागि बोलाउने र नाचगान गरेबापत राम्रै रकम दिने गरेको भए पनि पछिल्लो समयमा

यो प्रचलन हटाइएपछि अहिले बालबच्चा पाल्न र घरखर्च चलाउनका लागि गाउँघरमा भिखमाग्नु परेको स्थानीय केशरी वादीको दुःखेसो छ।

आफूले आठ बच्चाको जन्म दिएको भए पनि ६ जनाको मृत्यु भएको र मुस्किलले दुई जना मात्रै जीवित रहको भुवन वादीले बताउनु भयो। कुपोषणका कारण धेरैजसो वादी परिवारका एक जना पनि बच्चा बाच्न नसकेको उनको भनाइ छ।

जयपृथ्वी नगरपालिकाका प्रमुख विरेन्द्रबहादुर खड्काले वादी समुदायले साहुबाट लिएको ऋण नगरपालिकाले चुक्ता गरेर तातो लुगा र खाद्यन्न वितरण गर्दै आएको बताउनु भयो। वादी समुदायको लागि पेशा व्यवसाय सञ्चालन गर्न बजेटको व्यवस्था गछौं भनेर भन्दा उहाँहरूले नमानेपछि आफूहरूलाई लगानी गर्न समस्या भएको नगरप्रमुख खड्काको भनाइ छ।

३. कैलाली जिल्ला लम्कीचुहा नगरपालिका-३ बल्चौर

वादी वस्तीको अवस्था

कैलाली जिल्ला लम्कीचुहा नगरपालिका-३, बल्चौरमा १ सय ९१ परिवार वादी समुदायको बसोबास रहेको छ। पूर्वपश्चिम राजमार्गसँग जोडिएको वन क्षेत्रमा २०६४ सालदेखि बसोबास गर्दै आएका वादी समुदायको जनसङ्ख्या ९ सय ७८ रहेको छ। जसमध्ये ३ सय ६५ महिला, ३ सय ४४ पुरुष र २ सय ७९ जना बालबालिकाहरू रहेका छन्। बालविकास केन्द्र र प्राथमिक विद्यालयमा वादी समुदायका बालबालिकाहरू अध्ययनरत रहेका भए पनि आर्थिक अभावका कारण माध्यमिक तह र उच्च शिक्षा हासिल गर्न समस्या भएको पाइन्छ। विद्यालयले तोकेको भर्ना शुल्क तिर्न नसक्दा वादी समुदायका बालबालिकाहरू बीचैमा विद्यालय छोड्ने र रोजगारीका लागि भारत जाने गरेका छन्। सरकारले तोकेको छात्रवृत्ति पाउने गरेको भए पनि वादी समुदाय अध्ययनरत विद्यालयमा शिक्षक दरबन्दी छैन। राहत कोटाका शिक्षकहरूले अध्यापन गराउँदै आएका छन्। बालविकास केन्द्र विभिन्न सङ्घसस्थाहरूको सहयोगमा सञ्चालन भइरहेको छ। बालविकास केन्द्र

सञ्चालनका लागि सरकारले सहयोग नगरेको वादी अगुवाहरूको आरोप छ। बाबुको पहिचान नखुलेका बालबालिकाहरूको जन्म दर्ता गर्न, नागरिकता बनाउन विगतका वर्षहरूमा समस्या भएको भए पनि सर्वोच्च अदालतले २०६४ सालमा जारी गरेको परमादेश पश्चात सहज भएको छ। यद्यपि नागरिकतामा भाड, पातर, वदेनी भनेर लेखिएको कारण आत्मसम्मानमा ठेस पुगेको अगुवा नन्दराम वादीको गुनासो रहेको छ। भाड, पातर, वदेनीस्ता शब्दहरू हटाएर चाहे अनुसारको थर राख्न पाए समाजिक रूपमा अपमानित हुनुनपर्ने नन्दराम बतउँछन्।

४. कैलाली जिल्ला गोदावरी नगरपालिका-३ चौकीडाँडा वादी बस्तीको अवस्था

सुदूरपश्चिम प्रदेशको बाजुरा, बझाङ, डोटी, अछामलगायत पहाडी जिल्लाबाट २०४० सालमा बसाइँसराइ गरेका आएका वादी समुदायका व्यक्तिहरू कैलाली जिल्ला गोदावरी नगरपालिका-३ चौकीडाँडास्थित मालिका टोलमा बसोबास गर्दै आएका छन्। विभिन्न समयमा सुदूरपश्चिमका पहाडी जिल्लाबाट बसाइँसराइ गर्दै आएका ३२ परिवारमध्ये सातजनासँग पाँचदेखि १० धुरसम्म लालपूर्जा भएको जमिन रहेको छ। अन्य २५ परिवारको नाममा लालपूर्जा नै छैन। परिवार सङ्ख्या बढ्दै गएपछि बस्ने ठाउँको अभावमा २५ परिवार पूर्वपश्चिम महेन्द्रराजसँगै जोडिएको मालिका सामुदायिक वन क्षेत्रमा अस्थायी टहराहरू निर्माण गरी ज्यालामजदुरी (ईटा बेक्ने, ढुङ्गा बोक्ने), मागेर र केही व्यक्तिहरू भारतको सिमला पहाडमा ज्यालामजदुरी गरेर जीविका चलाइरहेका छन्। बालबालिकाको शिक्षाका लागि वार्षिकरूमा प्रदान गरिने ४ सय रुपियाँ छात्रवृत्ति रकमले शैक्षिक सामग्री अपुग हुने गरेको अगुवा मिठु वादीको गुनासो रहेको छ। महेन्द्र राजमार्गसँग जोडिएको सामुदायिक वन बाटो किनारमा बस्दै आएका २५ घरका लागि एक सार्वजनिक धारा मात्रै रहेको छ। शौचालय र बिजुली बत्तीको व्यवस्था छैन। अस्थायी रूपमा निर्माण गरिएका साना

टहरामा परालको बिस्तरा बनाएर भुइँमा सुत्ने गरेका छन्। बिहान बेलुकीको छाक टार्न पनि अरुको मुख ताक्नु पर्ने अवस्था यस वादी बस्तीमा रहेको छ। सरकारले सीपमूलक तालिम तथा आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको खण्डमा आफूहरूलाई दैनिकी चलाउन सहज हुने वादी समुदायका युवाको भनाइ रहेको छ। आर्थिक सङ्कटका कारण बालबालिकाहरूलाई बिहान बेलुकीको सामान्य खान खाउन, औषधि उपचार गर्न निकै मुस्किल हुने गरेको स्थानीय सीतादेवी वादीको गुनासो रहेको छ।

वादी समुदायको आर्यआर्जनका लागि वार्षिक रूपमा २ देखि ३ लाखसम्म बजेट विनियोजन गर्ने गरिएको भए पनि सानो बजेटबाट समस्या सम्बोधन गर्न नसकिएको गोदावरी नगरपालिकाका उपमेयर रत्ना कठायतले बताए।

सरकारी प्रतिबद्धता र कार्यान्वयनको अवस्था

वादी समुदायले आत्मसम्मानका लागि पटकपटक गरेको आन्दोलन र विपेश गरी २०६४ सालमा गरेको ४८ दिने काठमाडौँ केन्द्रित आन्दोलनका कारण २०६४ असोज १५ गते सरकारले औपचारिक रूपमा कार्यदल गठन गरेको थियो। कार्यदलले पेश गरेका सिफारिसहरूलाई समेत ध्यानमा राखेर वादी समुदायको तर्फबाट वार्ता टोलीका संयोजक तथा वादी आन्दोलनकी नेता उमादेवी वादी र सरकारका तर्फबाट तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री रामचन्द्र पौडेल शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा २०६४ असोज २८ गते २ बुँदे सहमति भएको थियो। दुई बुँदे सहमतिको बुँदा नम्बर २ मा वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने उल्लेख गरेको पाइन्छ। वादी समुदायसँग सम्झौता गरिएको भण्डै १४ वर्ष बितिसकदा समेत यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

सर्वोच्च अदालतको परमादेश

सर्वोच्च अदालतले २०६२ भदौ ३० गते नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकाय तथा वादी समुदायका व्यक्ति तथा निजहरूको समस्याबारे अध्ययन अनुसान्धान गर्ने

संस्थाहरूलाई 'वादी समुदायका विद्यमान समस्या र समाधानका लागि प्राथमिकताको आधारमा क्रमशः लागु गर्दै जानु र त्यसको जानकारी सर्वोच्च अदालतलाई समेत दिनु' भन्ने आदेश दिएको थियो। सोही आदेशमा 'वादी समुदायका बालबालिकालगायत बाबुको ठेगाना पत्ता नलागेका सबै बालबालिकालाई बाबु नभएको भन्ने कारणले निजहरूको जन्मदर्ता गर्न इन्कार नगर्नु तथा त्यस्ता बालबालिकालाई नागरिकता ऐन, २०२० को दफा ३ को उपदफा (२) बमोजिमको नेपालको नागरिकता प्रदान गर्न अविलम्ब आवश्यक व्यवस्था गर्नु उल्लेख गरेको थियो। सर्वोच्च अदालतले गरेको यो आदेश कार्यान्वयनमा ल्याउँदा आमाको नामबाट नागरिकता प्राप्त गर्न वादी समुदायका व्यक्तिहरूलाई सहज हुने भए पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा अहिले पनि आमाकै नामबाट नागरिकता लिन पनि समस्या भेल्लै आएका छन्।

जनता आवास कार्यक्रम

सुदूरपश्चिम तथा कर्णाली प्रदेशका बाक्लो वादी बस्ती हुने जिल्लाहरूमा जनता आवास कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ। जनता आवास कार्यक्रम निर्देशिका अनुसार आवास प्राप्त गर्नको लागि लालपूर्जाको आवश्यकता पर्ने भएकोले वास्तविक पीडित वादीहरूसँग लालपूर्जा नभएका कारण यस कार्यक्रमबाट वञ्चित भएका छन्। कैलाली जिल्लाको बलचौर, टिकापुर नगरपालिकाको सत्तीसूर्यपुरमा रहँदै आएका लालपूर्जा भएका वादी समुदायले जनता आवास कार्यक्रम अन्तर्गत घर निर्माण भएको भए पनि अधिकांश वादीहरू सुकुमवासी भएकोले यो कार्यक्रमबाट लाभ लिन सकेका छैनन्। वास्तविक वादी बालबालिकाहरू अहिले पनि कच्ची घर र भुप्रोमा कष्टकर जीवन बाँच्न बाध्य भएका छन्।

विशेष छात्रवृत्तिसम्बन्धी कार्यविधि, २०७२

यो कार्यविधि देशभित्रका उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने संस्थाहरूमा अध्ययनरत निम्न आयस्रोत भएका डोम, वादी, चमार र मुसहर समुदायका छात्रछात्राहरूको हकमा स्नातक तहमा इन्जिनियरिङ वा

चिकित्साशास्त्र विषयमा अध्ययनरत विद्यार्थीको हकमा गरिएको थियो। आर्थिक वर्ष २०७२ / ०७३ देखि लागु गरिएको यस कार्यविधिमा छात्रवृत्तिको लागि सामुदायिक विद्यालयबाट प्रवेशिका परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भएको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएकोले बालबालिकाहरूले सामुदायिक विद्यालयबाट प्रवेशिका परीक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गर्न नसकेका कारण यस अवसरबाट वञ्चित भएका छन्। अन्य विद्यालयबाट प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भएका वादी बालबालिकाहरू यो अवसरबाट वञ्चित भएका छन्।

निष्कर्ष

जातीय छुवाछूत तथा सामाजिक विभेद सवैधानिक तथा कानुनी रूपमा दण्डनीय भए पनि त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा वादी समुदाय तथा उनीहरूका बालबालिकाहरू अहिले पनि जातीय छुवाछूत, उत्पीडन तथा सामाजिक विभेद भोग्दै आएका छन्। सदियौँदेखि नाचगान, मागेर जीवन निर्वाह गर्दै आएका र फिरन्ते प्रकृतिका वादी समुदायमध्ये अधिकांशसँग स्थायी जग्गा र बसोबासको अभाव रहेको छ। बाबुको पहिचान खुल्न नसकेका वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई अहिले पनि जन्मदर्ता गर्न र नागरिकता पाउन सहज छैन। दलित समुदाय भित्र पनि अतिवहिष्करण र विभेदमा पारिएको वादी समुदायका बालबालिकाहरूले विद्यालयले लिने गरेको शुल्क तिर्न नसकेपछि बीचैमा विद्यालय छोडी रोजगारीको खोजीमा

भारतका विभिन्न सहरहरूमा पुगेर सस्तो श्रममा कठिन काम गर्न बाध्य छन्। पहाडी जिल्लामा बसोबास गर्दै आएका वादी समुदायका बालबालिकाहरू रोग र भोकबाट पीडित हुँदै आएका छन्। आर्थिक अवस्था कमजोर रहेका वादी परिवारका बालबालिकाहरूले बालविवाह गर्ने गरेका छन्। वादी समुदाय तथा उनीहरूका बालबालिकाहरूको अधिकारको सुनिश्चितताका लागि सङ्घीय, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारबाट दीर्घकालीन योजना तथा कार्यक्रमहरूको अभाव देखिएको छ। वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई समाजले हेर्ने पुरातन मान्यता, धारणा र व्यवहारमा परिवर्तन आउन सकेको देखिँदैन। समुदायसँग सबै भन्दा नजिक रहेको स्थानीय सरकारसँग समेत वादी समुदायका बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चितताका लागि दीर्घकालीन रणनीति र योजना छैन। राजनीतिक दलहरूले निर्वाचनको समयमा वादी समुदायको शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास र रोजगारीको क्षेत्रमा सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता जाहेर गर्दै आएका भए पनि निर्वाचनपश्चात वादी समुदायका समस्याहरू राजनीतिक दलको प्रथमिकतामा परेको पाइँदैन।

सुझावहरू

- ▶ वादी समुदाय र उनीहरूका बालबालिकाहरूमाथि अहिले पनि जातीय छुवाछूत तथा सामाजिक विभेद कायमै रहेकाले सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालन गरिएका जातीय छुवाछूत विरुद्धका

अभियानहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न र छुवाछूत विरुद्ध निर्माण गरिएका कानूनहरूको कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ।

- ▶ अधिकांश वादी समुदायसँग बसोबासका लागि जग्गा र घरको समस्या देखिएकोले यो समस्या समाधानका लागि तीनै तहका सरकारले अल्पकालीन, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन योजना तथा कार्यक्रमहरू तयार गरी लागु गर्नु पर्दछ।
- ▶ वादी समुदायको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव बालबालिकाहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य र सुरक्षामा परिरहेकोले वादी समुदायको आर्थिक सशक्तिकरणका लागि प्रदेश र स्थानीय सरकारले सीपमूलक तथा आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी आत्मनिर्भर बनाउनु पर्दछ।
- ▶ सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारको नाममा जारी गरेको परमादेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी बाबुको पहिचान नभएका वादी समुदायका बालबालिकाहरूलाई आमाको नामबाट जन्मदर्ता र नागरिकता पाउने कानुनी व्यवस्थालाई थप सहज र सरलिकरण गरी कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

१. बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५
२. बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७८ को दफा ५(१)
३. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको भाग २
४. नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा ३९(१) र धारा ४०(२)
५. सामुदायिक सशक्तिकरण तथा रूपान्तरण कमिटी नेपालले प्रकाशन गरेको 'वादी समुदायको पहिचान र अवस्था' अध्ययन प्रतिवेदन २०७६
६. वादी समुदायको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अवस्था (तथा आगामी बाटो) का सन्दर्भमा कैलाली जिल्लाको बलचौर वादी समुदायमा सशक्तिकरणको क्षेत्रमा युवा (एस नेपाल)ले गरेको अध्ययन प्रतिवेदन २०७८
७. 1226_1357136650_field-bulletin-the-badi-community-of-nepal-issue-50.pdf (ecoi.net)
८. Nepal's Badi community finds itself in a bottomless pit of despair (kathmandupost.com)
९. <https://mowcsc.gov.np/downloadfiles/fUL38AgqcoyggTNMKzzyiV QmsfU7xcxj3jUhisPH-1625551872.pdf>

पुरुष कामदारहरु बढी राजनीति गर्ने, अनुचित मागहरु राखी आन्दोलन गर्ने स्वभावका, महिला कामदार सुत्केरी विदामा बस्नाले कम्पनीको काममा धेरै दिन सम्म अवरोध आउने हुनाले हामी कुमारी केटीहरुलाई मात्र कम्पनीमा काम दिने निर्णयमा पुग्यौं। हेटौडामा खुलेको कम्पनीको नयाँ शाखामा हामीले कुमारीहरुलाई मात्र सुवर्ण अवसर भनी विज्ञापन गरेका थियौं। हजारी कुमारीहरुले आवेदन दिए। त्यो विज्ञापनले व्यवस्थापनमा स्नातक पढ्दै गरेकी सृजनाको पनि ध्यान खिचेछ। काम गर्दै पढाइलाई पनि निरन्तरता दिने विचारले उनले हाम्रो कम्पनीमा आवेदन दिइछन्।

हामीले लिएको छनौट परीक्षणमा सृजना अब्बल निस्किएन्। उनले दिएका जवाफ र उनको सामर्थ्यताबाट प्रभावित भएर मैले उनलाई रोजगारी दिदै आफ्नो नीजि सहायकमा राख्ने निर्णय गरें। उनी नीजि सहायक भए पछि मेरो आधा बोझ हल्का गरिदिइन्। उनलाई आफू अगाडी पाउँदा काम गर्ने उर्जा पैदा भएको महसुस गर्न थालेको थिएँ। म उनी प्रति नजानिंदो ढङ्गले आकर्षित हुँदै गएको थिएँ। उनको सुन्दरताले म मोहित हुँदै गएको थिएँ।

मैले उनमा समिक्षाको आत्मा आएर बसेको देख्न थालेको थिएँ। मेरी स्वर्गवासी समिक्षाको रूपसँग उनको रूप काटीकुटी मिल्थ्यो। सृजनाको आनीबानी समेत समिक्षासँग मेल खान्थ्यो। म समिक्षालाई विस्तारै भुल्न चाहन्थे। किन हो सृजनाको हँसाईमा समिक्षाको मुस्कान पाउँथेँ। सृजनाको हिडाईमा समिक्षाको लचकता पाउँथेँ। सृजनाको बोलीमा समिक्षाको शब्दहरु पाउँथेँ। सृजनाको हेराइमा समिक्षाको नजर पाउँथेँ। सृजनाको मुस्कानमा समिक्षाको खुशी पाउँथेँ। सृजनाको व्यवहारमा समिक्षाको आभास पाउँथेँ। एक वर्ष अगाडी अस्पतालको बेडबाट नवविशुलाई जन्म दिन नसक्दा सदाकालागि मबाट विदा भएकी मेरी समिक्षाका सम्पूर्ण पक्षसँग मिलिजुल्दी केटी देख्दा मेरो उजाडिएको जीवनमा हरियाली ल्याउन सृजनाले सहयोग पुऱ्याइरहेकी महसुस गर्दै थिएँ। हामी धेरै वर्ष पहिले देखि सँगै काम गर्ने सहकर्मी जस्तै आत्मिय र खुलस्ता हुँदै गइरहेका थियौं।

एक दिन सृजनाले डराउँदै भनिन्।- 'सर ! म केही दिन विदा बस्नु पर्ने भयो।'

कुमारी

- देवराज पौडेल

मैले सोधें - 'किन विदा ? म प्रिग्नेन्ट छु सर। डाक्टरले चार दिन पछिको समय दिएको छ।' शर्माउँदै उनले भनिन्। यति भन्दा उनका गाला लाजले राता भएका थिए।

'प्रिग्नेन्ट ! तिमी कुमारी हैन र?' - मैले आश्चर्यबोधक प्रश्न गरें। "अरुका नजरमा म कुमारी नै हुँ तर...। उनले मतिर नहेरी जवाफ दिइन्। उनका कुराले मेरो मथि ल तिलमिलायो। भिस्केकी होली भनेर मैले हतार हतार जिज्ञासा राखें- 'तिमीले कैले विवाह गरेकी थियौ ?' उनी अगाडी आफ्नो कथा सुनाउँदै गइन्।

"हजुरआमा सिकिस्तै भए पछि चितवन मेडिकल कलेजमा भर्ना गरिएको थियो। हजुरआमाको हेरविचार गर्न भनी म निजगढबाट बस चढें। म जुन सिटमा बसेँ, त्यसको बाहिरी भागमा लुकिङ्ग ग्लास थियो। लुकिङ्ग ग्लास हेर्ने निहुँमा ड्राइभर मलाई बारम्बार हेरिरहन्थ्यो। उसको हेराइमा एक किसिमको सम्मोहन थियो। गाडी बसामाढी कटेपछि उ मुस्कुराउँदै बोल्न शुरु गर्‍यो।

"कहाँ हिडेकी बहिनी ?"। मैले भरतपुरसम्म भने पछि किन भनेर पनि सोध्यो। म सोझी मान्छे अस्पताल हिडेको भनिदिँ। गाडी भरतपुर पुगे पछि म अस्पताल चौकमा झर्ने। अस्पताल पुगेर हजुरआमा लाई राखेको बेड खोजें। हजुरआमाको फोक्सोमा पानी जमेको रहेछ। म उहाँको सेवामा जुटें।

अस्पताल पुगेको त्यो रात बालाई पालो दिएँ। बा धेरै दिन देखि अनिदो हुनुहुन्थ्यो। बालाई सुत्न आफन्तकोमा पठाएर म हजुरआमाको साथी बसेँ। राती नौ बजे हजुरआमालाई औषधि खुवाएर सुत्न आग्रह गरें। हजुरआमा सुते पछि खाना खान क्यान्टिनमा झर्ने। खाना खाएर बिल तिर्न काउन्टरमा गएँ। मैले काउन्टरमा पाँच सयको नोट बढाएँ। कसैले पछाडीबाट मेरो नोट थुत्‍यो। म फसङ्ग भएर पछाडी फर्किएँ। उही दिउँसोको ड्राइभर रहेछ। जवर जस्ती मेरो खानाको पैसा पनि उस्ले तिर्यो।

क्यान्टिनबाट बाहिरिँदै गर्दा म पनि तिम्रो हजुरआमालाई हेर्छु नी भन्दै उ हाम्री हजुरआमा सुतेको क्याबिन सम्म आयो।

हजुरआमाका आँखा लोलाएका रहेछन्। उ धेरै बेरसम्म मसँग गफिएर बस्यो। एघार बजे तिर उ अस्पतालबाट बाहिरियो। भोली पल्ट म आफन्तकोमा सुत्न गएँ। बाले हजुरआमालाई कुर्नु भयो। पर्सी पल्ट मेरो कुर्ने पालो थियो। बा आफन्तकोमा सुत्न जानु भयो। बा गए पछि हजुरआमालाई औषधि दिएर म क्यान्टिनमा खान गएँ। खाना मगाउँदै थिएँ। "एकलै खाने हो? हामी पनि भोकाएर आएका छौ।"- भन्दै उहि ड्राइभर क्यान्टिनमा देखा प-यो। त्यो रात पनि हामीले सँगै बसेर खाना खायौं। खाना खाएर अस्पतालको क्याबिन तर्फ आउँदा उ पनि पछि पछि आयो।

हजुरआमाको क्याबिन बाहिर प्यासेजमा स्टीलको मेच राखिएको थियो। मलाई केहि बेर त्यहि चिसो मेचमा राखेर तातो कुरामा भुलाउँदै भन्यो- "तिमीलाई छाडेर अस्ती कोठामा गए पछि मलाई निन्द्रै लागेन। तिम्रो अनुहार मात्र आँखामा नाचिरह्यो। तिमीले बोलेका सुमधुर शब्दहरु मात्र कानमा गुन्जिरहे। मैले पनि व्याचलर गरेको छु। कलेजमा कति केटी साथीहरु देखेँ तर तिमी मेरो आँखामा नहट्ने गरी बस्यौ। मलाई के भयो कुन्नी सपनी विपनी जुनसुकै समयमा तिमीलाई नै देखिरहन्छु। यो मनले कल्पनामा हाम्रो सुन्दर संसारको स्वप्निल महल ठड्याउँछ। तिमीलाई यो मनले साथी बना भन्छु।"

राती एक बजे सम्म आकास पतालका कुरा गरेर उस्ले लड् पा-यो मलाई। नर्सले हजुरआमाले खोज्नु भयो भनेर संझाए पछि म फस भएर उठे। उ एक बजे राती विदा भयो। अर्को एक दिन पछि हर्लिस र फलफूल बोकेर आयो र घण्टी बसेर मायाको जाल फालेर गयो। यसरी दश दिनको अस्पताल बसाइमा उस्ले पाँच दिन भेट गर्‍यो। त्यहि पाँचवटा भेटमा उस्ले माया जालमा फसायो। सफेराले विन बजाएर सर्प लड्याए भैं म उस्का मायालु बोलीबाट लड्छु। दश दिनमै उसँग माया बस्यो। हजुरआमालाई डिस्चार्ज गर्ने दिन म अस्पतालबाटै उसँग भागें।

उस्ले मलाई डेरामा लगेर राख्यो। शुरुका दिनहरुमा उस्ले धेरै माया बसायो। म छुट्टै दुनियाँमा हराएँ। उस्कै मायामा भुलेर एक महिना बिताएँ। घर परीवार, बा, आमा, हजुरआमा कति पिरोल्लिएका होलान मलाई केही मतलब नै भएन। एक महिना पछि

उस्को घरबाट सासु उस्की जेठी श्रीमती र छोरा आए। त्यस दिन डाइभर धरान गएको थियो। मेरो होस हवास उड्यो।

सौता र सासु मिलेर मलाई लछार पछार पारे। नानाथरीका आमा चकारी गाली गरे। सौता माथि ठूलो भाग खान आएको राँडी लौ खा भन्दै सासु कपाल भुत्लाएर समाउने सौता लौरोले बसाउने गरेर थिलथिलो हुने गरी कुटे। उस्ले भनेका सबै कुरा भुटा रहेछन्। मलाई त्यो फटाहा लोग्नेसँग घरजम हुन्छ जस्तो लागेन। -- म निजगढ आएँ। निजगढमा मेरो दाईलाई म अन्यायमा परेको कुरा सुनाएँ। दाईले साथी बटुलेछ। निजगढ चौकमा गाडी रोकेर त्यस डाइभरलाई भक्नेछन्। अनि उस्ले धरान नारायणगढ रुटमा गाडी चलाउने छाड्यो। अनि मैले पनि उस्लाई छाडिदिएँ। मलाई निजगढ बसिरहन पनि मन लागेन। पढाईलाई निरन्तरता दिन्छु भनि म हेटौडा आएँ। वि.वि.एस. प्रथम वर्षमा नाम लेखाएँ। पोइला हिँडेकी म छोरीलाई बासँग पढाई खर्च माग्न असजिलो लाग्यो। अनि म रोजगारको खोजीमा थिएँ।

तपाईंको कम्पनीमा कुमारीलाई रोजगारको अवसर भन्ने विज्ञापन पढन पाए पछि मैले मेरो सिन्धुर पुछें। पोते कर्मा खोलामा फालिदिएँ। लोग्ने त आफ्नो हुनसकेन भने उस्कोलागि के सिन्धुर पोते लाउँ। श्रीमान नभएकाले म कुमारी सो सरह भएँ। हिम्मत गरेर आवेदन दिएँ। तर मेरो पेटमा डाइभरले उस्को नासो छाडेको रहेछ, मलाई हेक्का भएन। डेड महिना पछि शंका लागेको थियो। जागिर भैसकेकाले बढ्दै गएको पेटलाई ढाकछोप गर्न तर्फ लागे। मैले भेद खोल्न चाँहिन। जाडो महिना नजिकिएकाले मोटा ज्याकेट लगाएँ जस्ले बढ्दै गएको पेट ढाक्न मद्दत गर्‍यो। तर डाक्टरले दिएको समयले नेटो काट्न लागेकाले आज विदा माग्न बाध्य भएँ। अब लुकाउन सम्भव छैन।” उनले रुन्चे स्वरमा भनिन्।

“कम्पनीको मूल्य मान्यता विपरित कम्पनीलाई समेत गुमराहमा राखेर आवेदन दिएकाले तिमीलाई अवकास गर्नु पर्ने हो। कम्पनीको काममा अन्ठान्नब्बे दिन सम्म बाधा पर्ने भएकाले विवाहित महिलालाई हामीले राख्न नचाहेको हो। त्यसैले तिम्रो विदा म स्वीकृत गर्न असमर्थ छु।”- मैले भने “तपाईं आमा बिनाको छोरो हो? तपाईंकी आमा पनि एक समयमा कुमारी नै हुनुहुन्थ्यो।

आफ्ना मजदुरहरूलाई कुमारी नै बस्न तपाईंको कम्पनीले अप्रत्यक्ष रूपमा जुन दबाव दिइएको छ त्यो महिला अधिकार विपरित छ। एउटी कुमारीको उचित उमेरमा विवाह गर्ने अधिकार, विवाहित महिलाले सन्तान जन्माउने अधिकार, प्राकृतिक अधिकार हो। तपाईंको कम्पनीले सृष्टीको नियमलाई नै चुनौती दिदै विवाह पनि नगर, सन्तान पनि नजन्माओ भन्छ। हरेक महिलाले सन्तान नजन्माउने हो भने यो सृष्टी चल्छ? कम्पनीको उत्पादनमा अवरोध आउँछ भनेर एउटी नारीको नैसर्गीक अधिकार हनन गर्न पाउँदैन कम्पनीले। के कम्पनी कानूनमा महिला कामदारलाई सुत्केरी विदा दिन नमिल्ने भन्ने व्यवस्था छ र? मैले विदा पाँइन भने कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा तपाईंको कम्पनीको विरुद्ध उजुर गर्नेछु। तपाईंलाई अदालतको कठघरामा उभ्याउनेछु महिला अधिकार विरोधि भनेर। यदि विदा

स्वीकृत गर्नु हुन्छ भने ठीकै छ हैन भने राजीनामा पत्र स्वीकृत गर्नुस् भनेर दुवै पत्र मेरो टेबलमा बजारिन् र बाटो लागिन। उनका कुराले म सोचन बाध्य भएँ। वास्तवमा मजदुरहरूलाई अन्याय भएको थियो।

मैले अपभ्रष्ट भोली पल्टै संचालक समितिको बैठक बोलाएँ। उनको समस्या उपर छलफल चल्‍यो। कानूनका कुरा, महिला अधिकारका कुरा, बाल अधिकारका कुरा, मजदुर अधिकारका कुरा, सृष्टीका कुरा माथि लामो छलफल र डिबेट चल्‍यो। निचोडमा उनको विदा स्वीकृत गर्ने र विवाहित महिलालाई पनि कम्पनीमा अवसर दिने भन्ने संचालक समितिले निर्णय गर्‍यो।

उनी दुई दिन पछि अस्पतालमा भर्ना भईन। डिप्यार्ज पछि नव शिशु सहित उनलाई मैले मेरै क्वाटरमा लिएर आएँ।

लालबन्दी-४, सर्लाही

कविता

शान्ति आ' छैन !

- रमेशप्रसाद तिमल्सिना

घाँस लिन वन गएको ठुले

फर्केर आ' छैन।

२४ वर्ष बित्यो

मेरे बाँचेको थाहा छैन।

घट्ट गएको साने

घट्टमै किन मारियो ?

२१ वर्ष बितिसक्यो

मारिनुको कारण थाहा छैन।

उतिबेलै यौन दुर्व्यवहारमा परेकी

तल्लाघरकी बहिनीको पीडा र चित्कार

कसले सुन्ने हो ?

उनको पीडामा मल्लम कसले लगाउने ?

त्यो पनि थाहा छैन।

त्यस पछि त

हाम्रो गाउँमा चाडपर्व

अहिलेसम्म आ' छैन।

वर्षौसम्म दिनपनि अँध्यारो भयो

गाउँका घरमा उज्यालो आ' छैन।

ठुलाठुला नेता मिलेर

शान्ति सम्झौता पनि भयो रे !

जिउँदो हो कि मुर्दा शान्ति ?

मेरा गाउँलेलाई थाहा छैन।

शान्ति सम्झौता भएको भनिएपनि

गाउँमा शान्तिको अनुभूति भा' छैन

अभैपनि शान्ति आ' छैन।

सामान्ति चिन्तनले मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रवर्धनमा बाधा पुऱ्याउँछ

सुबोधराज प्याकुरेल इन्सेकका निवर्तमान अध्यक्ष हुनुहुन्छ । उहाँसँग मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गरेको लामो अनुभव छ । उहाँ लोकतन्त्र र सङ्घीयताका पक्षमा विगत लामोसमयदेखि वकालत गर्ने सीमित अभियन्तामा पर्नुहुन्छ । नयाँ संविधान जारी भएपछि गठन गरिएको प्रदेश १ सरकार अन्तर्गतको नीति तथा योजना आयोगको उपाध्यक्षका रूपमा कार्यसम्पादन गर्नुभएका प्याकुरेलसँग प्राचीका लागि रमेशप्रसाद तिमल्सिनाले गर्नुभएको कुराकानीको सम्पादित अंश यो अङ्कमा प्रस्तुत गरेका छौं :

हामी गणतन्त्रमा छौं हाम्रो व्यवहार गणतन्त्र सुहाउँदो देखिँदैन नि ?

जनआन्दोलनको राप र ताप लगत्तै लेखिएको संविधान जनआन्दोलनकै मर्म र भावना अनुरूप लेखिएको हो । लेखिएका कुरालाई व्यवहारमा उतार्नका लागि जुन व्यवस्थापन चाहिन्छ त्यो छैन । व्यवस्थापन भन्नाले चाहिने संरचना, संरचना चलाउन जुन प्रशासन चाहिन्छ हो त्यसको प्रबन्धको कुनै योजना बनेन । भर्खरभर्खर गणतन्त्र आएको यो बेलामा सबै नागरिकले म नै शासक हुँ भन्ने ठानेको पाइयो । गणतन्त्रमा अराजकता त किमार्थ सुहाउँदैन । नेपाली नागरिक शासक त हुन् । शासक भनेको व्यक्तिव्यक्ति आफैँ शासक त होइन । यसको त विधि हुन्छ नि ! विधिबाट आउन जो सुकै नागरिक पनि स्वीकार्य हुन्छ । त्यो देखिएन । हो यस्तो परिवेशमा सरकारलाई कर्मचारी खटाउन नै समस्या परेको देखियो । यहाँ कसैले भनेको कसैले नमान्ने जस्तो परिस्थितिको निर्माण भयो । जसका कारण लोकतन्त्रको गलत अर्थानुसारले व्याख्या गर्न पाए ।

तीन तहका सरकारबिच हुनु पर्ने समन्वय नहुँदा नागरिक अधिकार स्थापित हुन नसकेको हो ?

२०७७ सालमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन जारी भयो । यहि ऐनमा भएको व्यवस्था अनुरूप अन्तरसमन्वय परिषद पनि बन्यो । तर, त्यसको खासै बैठक भएन । एकाध पटक मुख्यमन्त्री र प्रधानमन्त्रीको छलफल भयो । विकेन्द्रित अधिकार अनुसार मुलुकको शासन

सञ्चालन गर्नु पर्छ भन्ने विषयमा पनि एकमत रह्यो । संविधानले एकल अधिकारको जुनजुन क्षेत्र दिएको छ स्थानीय तह र प्रदेश सरकारलाई तत्तत् विषयमा कानुन बनाउने पूर्णाधिकार दिनु पर्थ्यो । उनीहरूले बनाएको कानुन संविधानमा नै उल्लेख गरिए अनुसार बाफिएको हकमा स्वतः खारेज हुन्छ । स्थानीय तहको कानुन प्रदेशको कानुनसँग र प्रदेशको कानुन सङ्घीय कानुनसँग बाफिएमा बाफिएको विषय स्वतः खारेज हुन्छ । त्यसको अर्थ बाफिन्छ भनेर नबनाउने भनेको होइन । स्थानीय तहले बनाएको कानुन प्रदेशले बनाएको भन्दा राम्रो पनि हुन सक्छ नि ! हुँदैन र ? सिंहदरबारमा बस्ने सबैभन्दा जान्ने र तल्लो तहमा काम गर्ने जान्दै नजान्ने भन्ने सामान्ति चिन्तन व्याप्त रहेको देखियो । सामान्ति चिन्तनले मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रवर्धन गर्ने कामलाई बाधा पुऱ्याउँछ ।

लोकतन्त्रमा कानुनको शासनलाई प्रमुख ठानिन्छ । कानुनको शासन भनेर कस्तो शासनलाई बुझ्ने ?

कानुनको शासन भन्नुको अर्थ सबै कुरा कानुनमा लेख्ने भनेको होइन नि ! के सही के गलत ? के धर्म के पाप ? के कानुनी के गैरकानुनी ? भन्ने कुरा त जसले पनि भन्न सक्छ नि त ! हो, जसरी हरेक व्यक्तिको मनमा इश्वरको बास हुन्छ भनिन्छ त्यसैगरी कानुनलाई पनि इश्वरकै रूपमा बुझ्न सकिन्छ । कानुनको शासन भनेको अक्षरमा छ कि छैन भनेर हेर्ने होइन । मानिसको व्यवहारलाई सुव्यवस्थित गरेर शासन चलोस् भनेर शासनलाई नियन्त्रण

गर्नका लागि कानुन हो । नागरिकलाई नियन्त्रण गर्नका लागि होइन । कानुन भनेको सहजीकरण गर्नका लागि हो बाधा हाल्नका लागि होइन । मानिसको स्वतन्त्रता रक्षा गर्नका लागि कानुन हो । निषेध गर्नका लागि कानुन होइन । यो मर्म बुझिएन । किनभने, सामान्ति चिन्तन व्याप्त छ ।

यसलाई सच्याउन अब के गर्नु पर्छ त ?

नेपालका तमाम कानुन नियन्त्रणकारी छन् । परिणामसँग कसैलाई मतलब छैन । के काम गन्योसँग मतलब छैन । पाँच वर्षको परियोजना ४० वर्ष लगायो, ५ करोडको परियोजना ५५ करोड खर्च गरिसक्यो कोही जिम्मेवार भेटिँदैन । किनभने यहाँ परिणाम चाहिँदैन । कर्मचारीले कानुन बनाउने र पेश गर्ने हो । राजनीतिक नेतृत्वले आफ्नो दृष्टिकोण राखेर त्यस अनुसारको कानुन बनाउने कुरामा कर्मचारीलाई निर्देशित गर्न सक्नु पर्ने हो । नेताहरू विल्कुल परावलम्बी भए । विल्कुल पराश्रयी भए । निर्देशन दिइहाले पनि ठाडो निर्देशन दिने । तर्कविहीन निर्देशन दिने । कर्मचारीसँगको अन्तरक्रिया नरुचाउने प्रवृत्ति हावी भयो । सिकने सिकाउने, बुझ्ने बुझाउने कुरामा हाम्रा

नेताको विश्वास देखिएन। संविधानले जेजे कुरामा व्याख्या गरेको छ त्यसलाई व्यवहारमा उतारेर परिणाम निकाल्ने कुरामा कमी कमजोरी रहे। स्वतन्त्रता र स्वायत्तताका साथ परिणाम केन्द्रित काम गर्नु तीनै तहका सरकारको कर्तव्य हो। यो कर्तव्यमा कोही पनि चुकेनौ भने सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ। हाम्रो देशको शिक्षाले मान्छेलाई शिक्षित त बनाउला चेतनशील बनाउँदैन। त्यसले सूचना त देला संस्कार दिँदैन। त्यसले प्रमाणपत्र त दिन्छ आत्मविश्वास दिँदैन।

सङ्घीयता कार्यान्वयनका लागि नागरिकको सहयोग त आवश्यक हुन्छ नै ! तीनै तहका सरकारको जिम्मेवारी प्रमुख हुनु पर्नेमा सो भइरहेको पाउनु भएको छ ?

तीन तहको सरकारको समन्वयको कुरा त परै जाओस् एउटै तहका मन्त्रालयविचमा पनि समन्वय देखिँदैन। नागरिक त म 'मालिक' हो भन्ने ठाउँमा पुगिसक्यो। लोकतन्त्रमा व्यक्तिव्यक्ति मालिक वा शासक हुँदैनन्। नागरिक शासक त हुन्। त्यसका लागि विधि निर्धारण गरिएको छ। विधिबाट मात्रै शासक हुने हो। त्यो कुरा नागरिकले बुझ्न सकेको छैन। स्थानीय तहले जानिनजानी मानव अधिकारको क्षेत्रमा थुप्रै काम गरेका छन्। यस्तो अधिकारसम्पन्न तीन तहका सरकार त नेपालमा पहिलोपटक हो। तसर्थ पहिलोपटक निर्वाचित सरकारको धेरै आलोचना आवश्यक छैन। प्रदेश र स्थानीय तह त बिल्कुल नयाँ अभ्यास हो। यी दुवै तहका सरकारले मानव अधिकारका पक्षमा, नागरिकका पक्षमा आफूलाई केन्द्रित गर्ने प्रयत्न त गरेकै छन्। पहिलो भएको हुनाले व्यवस्थित गर्दैमा फजित छ। नागरिकले नतिजा खोज्छ। प्रणालीगत नतिजा। सरकारी संयन्त्रले प्रक्रिया हेर्छ। लोकतन्त्रमा प्रक्रियाभन्दा नतिजा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। कुनै पनि सरकार अनुसन्धानमा छैन। अध्ययनमा छैन। सहकार्यमा छैन। कुनैपनि कानून बनाउँदा सो कानूनले समेट्ने विज्ञ तथा नागरिकसँग छलफल गर्ने परम्परा नै छैन। द्वन्द्व बिना त समाज चल्दैन। द्वन्द्वमा विश्वास गर्नु पर्छ। त्यो द्वन्द्वले नयाँ सिर्जना गर्ने हो। यहाँ त द्वन्द्व भन्दा हिंसालाई बुझ्ने गरिन्छ। द्वन्द्व भनेको हिंसा होइन। आफूसँग भएको एकल अधिकारका विषयमा स्थानीय र प्रदेश

कानूनको शासन भन्नुको अर्थ सबै कुरा कानूनमा लेख्ने भनेको होइन नि ! के सही के गलत ? के धर्म के पाप ? के कानूनी के गैर कानूनी ? भन्ने कुरा त जसले पनि भन्न सक्छ नि त ! हो, जसरी हरेक व्यक्तिको मनमा इश्वरको बास हुन्छ भनिन्छ त्यसैगरी कानूनलाई पनि ईश्वरकै रूपमा बुझ्न सकिन्छ। कानूनको शासन भनेको अक्षरमा छ कि छैन भनेर हेर्ने होइन। मानिसको व्यवहारलाई सुव्यस्थित गरेर शासन चलोस् भनेर शासनलाई नियन्त्रण गर्नका लागि कानून हो। नागरिकलाई नियन्त्रण गर्नका लागि होइन। कानून भनेको सहजीकरण गर्नका लागि हो बाधा हाल्नका लागि होइन। मानिसको स्वतन्त्रता रक्षा गर्नका लागि कानून हो। निषेध गर्नका लागि कानून होइन। यो मर्म बुझिएन। किनभने, सामन्ति चिन्तन व्याप्त छ।

सरकारले सङ्घीय सरकारलाई कुनै होइन। आफै कानून बनाउने हो। त्यसपछि संविधान र सङ्घीय कानूनसँग बाझिएमा सोही अनुसार भइहाल्छ। स्थानीय तहले राम्रो कानून बनायो भने प्रदेशले संशोधन गरे के बिग्रन्छ ? सङ्घले संशोधन गरे के बिग्रन्छ ? मात्रै संविधानको प्रतिकूल कानून बनाउन भएन। हो, यो काममा जजसले जहाँजहाँबाट भएपनि अगुवाई गर्नु आवश्यक छ। प्रदेशले सके प्रदेशले, स्थानीय सरकारले सके स्थानीय सरकारले कानूनलाई पूर्णता दिने र नागरिकका पिरमर्का सम्बोधन गर्ने काममा कुनै पनि बहानामा ढिलाइ गर्नु हुँदैन।

घोषणा र कानूनमा खासै कमी छैन। कार्यान्वयन भने फितलो भन्न खोज्नु भएको हो ?

कार्यान्वयन फितलो मात्रै होइन भ्रमपूर्ण छ। फितलो मात्रै भन्दा त पुग्दैन। कानून कहिल्यैपनि नियन्त्रणकारी हुनै हुन्न क्या ! तीन तह भनिएको छ ३३ तह छन् यहाँ (यो साङ्केतिक हो)। गन्दै जाने हो भने ३ सय ३० पनि पुग्न सक्छ। कुनैपनि राजनीतिक दलले आफ्नो घोषणापत्रको मुल ध्येय के हो भनेर भनेकै छैन। फेरि पनि चुनाव आइसक्यो। स्थानीय तहको मुल उद्देश्य के थियो भनेर एउटै मात्र दलले पनि भनेको सुन्न पाइएन। घोषणापत्र लम्बेतान कहानीले भरिएको हुन्छ। कुनै एउटा टप्प टिप्यो यो गर्छु भनेका थियौं हामीले गयौं भन्यो सकियो। राजनीतिक नेतृत्वले संक्षिप्तमा धेरै कुरा अटाएर लेख्ने अनि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न दिनरात खटिने कुरालाई व्यवहारमा उतार्नसके राजनीति लिकमा हिँड्छ। राजनीति लिकमा हिँडे अरु सबै विषय लिकमै आउँछन्। यो त राजनीति दलको कुरा भयो। सरकारले बनाउने ऐनहरू पनि नराम्रा छैनन्। तर, मिलाउनु पर्ने धेरै छन्। लिखतलाई व्यवहारमा नउतार्नु नै हाम्रो मुल कमजोरी बनेको छ। यो कमजोरीलाई सम्बन्धित सबैले स्वीकार गरेर नदोहोर्नुपर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त मात्रै गरे पनि सफल मार्गको यात्राको शुभारम्भ हुनेछ। त्यसपछि तदनुसङ्ग पाइला चाल्नु आवश्यक छ।

www.inseconline.org

नेपालको पहिलो मानवअधिकार अनलाइन पोर्टल

INSECOOnline
HUMAN RIGHTS... A WINDOW TO NEPAL

नेपालको पहिलो मानव अधिकार समाचार पोर्टल

कोरोनाविट्ठुको खतरा अझै बढेको छ: नयाँ दिल्ली, उच्च सतर्कता अपनाउनु, मास्क लगाउनु र सामाजिक दूरी कायम राख्नु आवश्यक छ।
बानी बसानी, हात अलुअलुमा नलेसाउनु, भिडभाडदेखि टाढै बस्नु, सरकार र स्वास्थ्यकर्मीले भनेको मान्नु।

खोज ...

समाचार फिचर विचार मञ्च अन्तर्वार्ता जनमत इन्सेक गतिविधि प्रतिवेदन प्रेस विज्ञप्ति प्रदेश

मुख्य समाचार

पत्नी हत्या घटनाका आरोपित गिरफ्तार
०८ चैत ३ गते काठमाडौं

पत्नी हत्या घटनाका आरोपित गिरफ्तार
०८ चैत ३ गते बागलुङ

कोभिड-१९ को सङ्क्रमणसम्बन्धी दैनिक अपडेट (चैत ३ गते)
०८ चैत ३ गते काठमाडौं

राष्ट्रपति शैक्षिक सुधार कार्यक्रममा कर्णालीका ४ सय ७८ ओटा विद्यालय छनोट
०८ चैत ३ गते जुम्ला

विश्व उपभोक्ता अधिकार दिवसका सन्दर्भमा चैत १ गते वीरेन्द्रनगरमा इन्सेकलगायतका सङ्घसंस्थाले आयोजना गरेको 'यालीमा अधिकारकर्मीहरू'। फोटो: इन्सेक कर्णाली प्रदेश कार्यालय/सुर्खेत

अनुशीर्षक देखाउनुस/ हटाउनुस

ताजा समाचार सबै समाचार

पत्नी हत्या घटनाका आरोपित गिरफ्तार
वीरेन्द्रनगरपालिका-५ की ३९ वर्षीया खेमकुड गुरुङलाई कुटपिट गरी हत्या गरेको आरोपमा प्रहरीले ४० वर्षीय पति कमल राउतलाई चैत ३ गते पक्राउ गरेको छ।

कोरोना भाइरस (कोभिड-१९) अपडेट

नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा

मानवअधिकारसम्बन्धी विविध सामग्रीहरू समेटिएको यस वेबसाइटमार्फत् देशको मानवअधिकार स्थितिको जानकारी लिनुहोस्।

/inseconline

/inseconline

/INSECNepal